

SENADIN MUSABEGOVIĆ

Antifašistička tradicija kao čuvar političkog jedinstva naroda u BiH

Apstrakt: U tekstu se predstavljaju ključni momenti razvoja socijalističke Jugoslavije, uključujući njen raspad, zapravo, nastanak postsocijalističkog razdoblja kada vlast preuzimaju etnonacionalne elite koje zdušno razbijaju ne samo Jugoslaviju već i socijalistički sistem koji je izgrađivao tu zemlju. Sama politika socijalističke Jugoslavije je oscilirala između: autoritativne jednopartijske politike i demokratskih tendencija izraženih kroz politiku samoupravljanja; državnog unitarizma i nacionalnog separatizma; principa jednakosti i principa slobode; internacionalnog socijalističkog kosmopolitizma i antiimperijalnog nacionalnog samoopredjeljenja; boljševičke isključivosti i socijaldemokratske otvorenosti; politike zapada i politike istoka... Ovisno o historijskom kontekstu, prevladavala je jedna tendencija ili, pak, druga, ali u svakom slučaju se tražio vlastiti put izgradnje države i društva, koji je i pored unutrašnjih kontroverzi uspijevao da formira novu i očuva već postojeću političku zajednicu. U kontekstu razvoja same DFJ – Demokratske Federativne Jugoslavije; pa i FNRJ – Federativne Narodne Republike Jugoslavije; a onda SFRJ – Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije – veoma je bitnu ulogu imala Bosna i Hercegovina, koja je bila konstituisana kroz odluke ZAVNOBiH-a u Mrkonjić Gradu 25. novembra 1943. godine, a potom priznata na Drugom zasjedanju AVNOJ-a održanom u Jajcu 29. novembra kao jedna od Republika u sastavu Državne Federacije Jugoslavije. Autor se fokusira na značaj antifašizma, koji je priznao Bosnu i Hercegovinu i zasnivao se na tome da ona bude most koji povezuje u političkom i simboličkom smislu južnoslovensku zajednicu.

Ključne riječi: NOB, Bosna i Hercegovina, socijalizam, nacionalizam, ZAVNOBiH.

Abstract: This paper presents the key moments in the development of socialist Yugoslavia, including its disintegration, that is post-socialist transition or the period when the ethno-nationalist elites took over ruling power and broke apart not only Yugoslavia but socialist system that created it. The politics of socialist Yugoslavia itself oscillated between:

authoritative one-party politics and democratic tendencies expressed through self-management politics; state unitarism and national separatism; principles of equality and liberty; international socialist cosmopolitanism and antiimperial national self-determination; bolshevik exclusiveness and restrictivity and socialdemocratic openness; politics of the West and the East... It was depending on historical context that one tendency was dominant over the other. But in any case, the politics of socialist Yugoslavia was directed towards finding its own path of development of the state and socialist society, which—regardless of its internal controversies— managed to create a new political community at the same time maintain the existing one. In the context of development of DFJ (Democratic Federal Yugoslavia), but also FNRJ (Federal People's Republic of Yugoslavia), and then SFRJ (Socialist Federal Republic of Yugoslavia), Bosnia and Herzegovina had a very important role. Bosnia and Herzegovina was constituted through the decisions of ZAVNOBiH (the Anti-Fascist Council for the National Liberation of Bosnia and Herzegovina) presented on its founding meeting on November 25, 1943 in Mrkonjić Grad and recognized as one of the Republics within State Federation of Yugoslavia that same year on the Second Session of AVNOJ (Anti-Fascist Council for the People's Liberation of Yugoslavia) which took place on November 29 in Jajce. The author focuses on the significance of anti-fascism, which recognized Bosnia and Herzegovina and was based on the notion that this republic acts as a bridge that connects South Slavic community in political and symbolic sense.

Key words: NOB, Bosnia and Herzegovina, socialism, nationalism, ZAVNOBiH.

Uvod

Kada govorimo o značaju odluka ZAVNOBiH-a – Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, koje su priznale Bosnu i Hercegovinu kao republiku, i u kojima se izrazila volja naroda što u njoj žive da se profiliraju kao samostalni politički subjekat u okviru južnoslovenske federacije, treba istaći i to da je priznavanje Bosne i Hercegovine značilo i jedan novi način okupljanja jugoslovenskog zajedništva, koje se odupiralo politici zasnovanoj na ideji nacionalističko-teritorijalnog ekspanzionizma, međunacionalne podjele i samozatvaranja naroda u vlastiti identitet. Odlučujuće bitke za vrijeme NOB-a odigrale su se, upravo, u Bosni i Hercegovini, i partizanski pokret je uslijed svih lijevih skretanja, nacionalnih kompromisa, moralnih rigidnih normi, kada se streljalo za jednu ukradenu

jabuku, uspio da okupi sve narode u borbi protiv zajedničkog neprijatelja, i tako su se narodi, koji su se borili, uglavnom, za interese svojih okupatora, prvi put udružili u zajedničkoj borbi protiv stranog zavojevača oličenog u njemačkoj okupaciji i njezinim kvislinzima.

U tom kontekstu, partizani su istinski nacionalni borci, jer su drugi nacionalisti bili kvislinzi, koji su nastojali kroz saradnju s okupatorom da prošire svoj životni prostor nauštrb susjednog, bratskog naroda. Naši narodi su mahom ratovali u historiji za tuđe interese, naprimjer, mnogi katolici za interese Austro-Ugarske Monarhije, a muslimani za interese Osmanske Imperije. Prvi put su se za vrijeme NOB-a ujedinili i ratovali protiv okupatora i, ujedno, protiv dva najmračnija evropska projekta: fašizma i nacionalsocijalizma, a koji su se u našim životnim prostorima poklapali s kvislinškim, ksenofobičnim nacionalizmom. Prva Jugoslavija se raspala uslijed okupacije, unutrašnjih nacionalnih antagonizama i zbog kvislinških nacionalizama kojima je osnovni cilj bio da kroz kolaboraciju ili, bolje rečeno, kroz marionetsko podaništvo, u kojem je izbrisana svaki nacionalna veličina, slava, ponos, izgrade svoju nacionalnu samobitnost. Dok su nacionalistički kvislinzi kroz prizmu roba, sluge tražili od okupatora da im osigura nacionalnu slobodu i autonomiju, partizani su se jedini borili za nacionalnu slobodu, kao i za pravednije društvo. U partizanima nisu bili samo komunisti već i, isto tako, mnogi prodemokratski intelektualci koji nisu prihvatili bratoubilački konflikt. I zbog toga su odluke na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a, održanog u Mrkonjić Gradu 25. novembra 1943. godine, a prema kojima je uspostavljena Bosna i Hercegovina kao republika, te odluke o federalnom uređenju nove Jugoslavije usvojene na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, održanog u Jajcu 29. novembra 1943. godine, u kojem su potvrđene i prihvaćene odluke ZAVNOBiH-a, zasnovane na demokratskim principima.

Što hoće reći, iako je glavni neprijatelj partizanima bio profašistički nacionalizam, oni nisu odbacili ideju nacionalne emancipacije u ime socijalističkog internacionalizma, već su na demokratski način prihvatili ideju prava malih naroda na samoopredjeljenje, kao što su: Crnogorci, Makedonci, kasnije i Muslimani (Bošnjaci). Teško da bi i jedna proliberalna struja u Kraljevini Jugoslavije bila spremna da prihvati postojanje ovih naroda.

Također, poslije sukoba sa Staljinovim dogmatskim internacionalizmom u kojem se ne priznaju prava malih naroda da razviju svoj put u socijalizam, Komunistička partija Jugoslavije fokusira se na mit o narodnooslobodilačkoj borbi, kao samostalnom nastojanju južnoslovenskih naroda da pruže organizovani otpor tuđinskom

okupatoru, u kojem ne dominira naracija o proletherskoj internacionalnoj revoluciji, koja se radikalno obračunava sa tradicijom. Naravno, ni ona nije skroz izbrisana, samo je postavljena u drugi plan, te u skladu sa tom tendencijom formirala se jedna nova naracija o Jugoslaviji zasnovana na historijskom iskustvu Bosne i Hercegovine. S tim u vezi, Maciej Czerwinski će, u svojoj knjizi *Drugi svjetski rat u hrvatskoj i srpskoj prozi (1945-2015)*, reći:

“Nakon 1948. do izražaja dolazi još jedna korekcija u predodžbama rata. Zbog Titova sukoba sa Sovjetskim Savezom bio je potreban novi ideologem koji bi, s jedne strane, sačuvao herojsku matricu, a s druge istaknuo borbu komunista kao pokušaj pomirenja Istoka i Zapada. Time se herojski ideologem koji se oslanja na hajdučku tradiciju, polako zamjenjivao bogumilskim ideologemom, a službena konceptualizacija Jugoslavije bila je sve manje militaristička (hajdučka), a sve više heretička. Idejni začetnik tog ideologema (...) je Miroslav Krleža, koji će bogumile nazvati pretečama socijalizma koji su ‘negacija feudalne organizacije društva’ (Goldstein (...)). Bogumili su za Krležu ‘anticipirali jugoslavensku suverenost i poseban put u socijalizam, drugačiji od onoga koji se zalagala Moskva’ (Zimmermann (...)). O tome je Krleža pisao već prije – u važnom članku Hrvatska književna laž (1919.) Na taj će način Bosna postati službeni brend Jugoslavije u kojem će se stopiti dvije naizgled suprotstavljene tendencije: srpski heroizam i hrvatski pacifizam; ujednačen pod okriljem bosanskih heretika (...). Takav sinkretizam reafirmirat će Bosnu kao most koji povezuje različite tradicije. Organizacija Olimpijskih igara u Sarajevu 1984. godine vrhunac je te evolucije: od nepismenih zagorskih seljaka, preko srpskih hajduka do svjesnih i miroljubivih pacifista koji unatoč militantnom ekspanzionizmu Istoka i Zapada znaju povezati oprečne tradicije, a ujedno biti izvan njih. To je središnji okvir za Jugoslovenski *treći put*. To je okvir za politiku nesvrstanih.”¹ Czerwinski, doduše, ističe da taj službeni narativ neće pustiti toliko korijenje u hrvatskoj i srpskoj književnosti i tradiciji, već u bosanskoj, a naročito u poeziji Maka Dizdara *Kameni spavač*², o kojem će biti riječi i u narednim stranicama.

Naime, mnogi intelektualci tvrde da se Jugoslavija mogla spasiti kroz veći unitarizam, a te teze mahom zastupa srpska kulturna i politička elita ili, pak, oprečno toj tezi, neki predstavnici hrvatske elite smatraju da se trebala stvoriti veća decentralizacija, formirana kroz konfederaciju, ili veću samostalnost republika, te bi Jugoslavija mogla opstati samo kroz neki minimalni politički okvir ujedinjenja

¹ Czerwinski 2018, 18.

² Dizdar 2003.

između republika. Ta dva procesa, kao suprotstavljene tendencije, koje je Tito za svog života uspješno balansirao i mirio, poslije njegove smrti, postaju razlog za razbijanje Jugoslavije u krvavim ratovima devedesetih godina, jer oba, u krajnjoj instanci, mogu da sadrže nacionalističke pretenzije. Narativ koji je prevazilazio ta dva koncepta, i koji ih je ujedno mirio, i predstavljao alternativu, upravo je o Bosni i Hercegovini, koji je zastupao Miroslav Krleža. Bosna i Hercegovina bila je ne samo geografsko središte nove socijalističke Jugoslavije već i u simboličkom smislu, ona je imala ulogu ujedinitelja. Doduše, ona nije bila centar koji iz neke nadmoćne pozicije, superiorne dirigira nad ‘periferijom’. Naprotiv, u jednom periodu socijalističkog razvoja bila je i nepravedno zapostavljena i tretirana kroz stereotype ‘tamnog vilajeta’, ali njen simbolički potencijal, u kojem se objedinjuju razni narodi, bio je neizmjeran za jugoslovensko jedinstvo. Ona je kroz historiju bila žrtva nacionalističke podjela i okupacija, naprimjer: podijeljena je bila na banovine unutar sporazuma Cvetković – Maček 1939. godine za vrijeme Kraljevine Jugoslavije i ta podjela zadovoljavala je srpske i hrvatske nacionalne interese, a da muslimani (Bošnjaci) nisu ni spomenuti u tom političkom dogovoru; za vrijeme njemačko-italijanske okupacije instalirana je marionetska država NDH, koja je vršila genocid nad Srbima, Jevrejima, Romima i drugim političkim neistomišljenicima, a muslimane (Bošnjake) tretirala kao hrvatsko cvijeće; devedesetih godina je uslijed pada socijalizma napadnuto njezino teritorijalno i kulturno jedinstvo orkestrirano ekspanzionističkim politikama: Srbije i Hrvatske. No, ona sama nikada nije organizovala ekspanzionističku politiku kako bi osvajala tuđe teritorije. I na taj način se, također, uspostavlja veza između nje i Titove politike, jer on, kao “idealni bajraktar kantovske zamisli Svjetskog Mira”,³ kako ga je nazvao Miroslav Krleža, nije bio car – mada su ga mnogi nazvali posljednjim habsburgovcem – koji bezuslovno vlada, te svoju politiku temelji na ekspanzionizmu, već je kroz politiku nesvrstanosti nastojao da Jugoslavija postane značajan međunarodni politički faktor, koji se opire politici imperijalizma i kolonijalizma. A upravo simbolički okvir za tu politiku je ucrtan u tkivu Bosne i Hercegovine, koja je priznata i ustanovljena u jeku antifašističke borbe 25. novembra 1943. godine u Mrkonjić Gradu na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a.⁴

³ Čengić 1986, 64.

⁴ Komunistička partija Jugoslavije za vrijeme NOB-a smatrala je da je borba za socijalna i radnička prava nerazdvojiva od prava za nacionalnu emancipaciju, ali koja ne počiva na ksenofobičnom – mešijanskom nacionalizmu, u ime kojeg se isključuje sve ono što je drugo i drugačije. Stoga, kako navodi historičar Rasim Hurem, KPJ je ocijenila “da narodnooslobodilačka borba mora imati ne samo jugoslavenski nego i nacionalni smisao ‘za svaki narod’ u Jugoslaviji.” – Vidjeti: Hurem 2016, 350-351.

U ovom radu će se polemizirati s onim tezama koje se zalažu za to da je etnonacionalizam nastavak komunističke represivne ideologije. Iako autor smatra da postoji određeni kontinuitet s autoritativnom strukturom vlasti, njegovo je stanovište da je više riječ o diskontinuitetu. Zapravo, kada su se neke nasilne metode iz prijašnjeg sistema imitirale za vrijeme krvavog raspada Jugoslavije, onda se to činilo kako bi se taj socijalistički sistem urušio, a ne da bi se očuvao i zaštitio. Pojava etnonacionalizma se povezuje s uplivom neoliberalnog sistema, koji počiva na velikom socijalnom raslojavanju, urušavanju zajednice, na sistemu koji ne treba da funkcioniра na povjerenju, već na *ne*-povjerenju. Stoga, paradoksalno, iako etnonacionalizam govori o povjerenju, zajednici, porodici, on, upravo, kroz svoju praksu, gradi sistem u kojem ne samo da se druga zajednica proglašava neprijateljskom već se i vlastita zajednica urušava i zatvara u geto.

Izvori moći južnoslovenskog sistema

Jedno od pitanja koje se postavlja u ovom izlaganju jeste: da li su građani poslije pobjede NOB-a vjerovali u socijalistički sistem koji je izgrađivala Komunistička partija Jugoslavije na čelu sa Josipom Brozom Titom? Iako iz današnje perspektive taj sistem može izgledati kao jedna velika iluzija, jer se raspao u krvavim ratovima, genocidu i etničkim čišćenjima, teza koju zastupam jeste da jedan od uzroka za

Iako su postojala mišljenja kod pojedinih partijskih rukovodilaca KPJ da Bosna i Hercegovina treba da bude priznata kao 'narodna autonomija', ipak je prevladao stav da Bosna i Hercegovina treba da učestvuje unutar jugoslovenske federacije kao ravnopravna federalna jedinica. "Određeno je da Bosna i Hercegovina prihvatajući osnivanje Zemaljskog antifašističkog vijeća bude 'ravnopravna federalna jedinica sa pet jednonacionalnih jedinica jugoslovenske federacije'. Istina, činjenica da je Bosna i Hercegovina tronacionalna zemlja, donekle je otežavala institucionaliziranje Bosne i Hercegovine kao države. Ali, prevladavalo je mišljenje da Bosna i Hercegovina, iako nije nacionalno homogena, kroz stoljeća postoji kao ekonomsko-historijska cjelina, da njeni narodi aktivno učestvuju u narodnooslobodilačkom ratu, da tokom rata podnose ogromne ljudske i materijalne žrtve i da, stoga, nema osnove da njena prava u zajedničkoj državi Jugoslaviji ne budu ista kao i prava ostalih federalnih jedinica." – Ibid., 351.

Treba napomenuti i to da Bosna i Hercegovina nije bila samo ekonomsko-historijska cjelina, već je postojala kao država prije dolaska Osmanlija na naše prostora, a, isto tako, za vrijeme njihove vladavine je zadržala neke elemente samostalne uprave. A njezina nacionalna heterogenost, izmiješanost, omogućavala je da ona bude most, poveznica jugoslovenske federacije, o kojoj je Krleža govorio. Također, treba napomenuti da o odlukama ZAVNOBiH-a nisu učestvovali samo članovi KPJ, već i mnogi prodemokratski intelektualci koji su se zalagali za antifašističke principe i koji su imali simpatije prema partizanskoj borbi.

krvavi raspad nije u tome što građani u njega nisu vjerovali. Naprotiv, već upravo što su u njega vjerovali. Isto tako, treba dodati i ovo da vjerovanje nije konstantno, te ono samo varira uslijed unutrašnjih i vanjskih turbulencija kod samih građana. Također, ponekad ni sami građani nisu svjesni u šta vjeruju, a često se dešava da oni koji se zaklinju na vjernost, to čine ne zbog toga što oni uistinu vjeruju, već što možda svjesno, a možda i nesvjesno, u to ne vjeruju. Naravno, ni samo vjerovanje se ne može empirijski dokazati niti potvrditi, ali postoje neki društveni pokazatelji koji mogu biti indikatori samog vjerovanja.

Možemo se pitati da li su građani Jugoslavije vjerovali u sistem zbog toga što su prenosioci ideje komunizma bili pobjednici u NOB-u ili zbog apstraktnih vrijednosti socijalne pravde, radničke emancipacije, za koju su se oni zalagali? Da li su u njih vjerovali zbog toga što su se kroz pobunu protiv fašističkog okupatora utjelovljavale tradicionalne vrijednosti zasnovane na kultu patrijarhalnog autoriteta, te prema obrascu velikog patrijarhalnog vođe Tita zvanog 'Stari', pa su ga u skladu s tim doživljavali kao nekog nacionalnog vođu, koji se bori protiv tuđinske okupacije, koja je otjelotvorena u politici kapitalističkog imperijalizma, a čiji se krajnji stadij izrazio u fašizmu i nacionalsocijalizmu ili su, pak, u njemu vidjeli novu harizmu koja će izgraditi novog čovjeka prema principu socijalne pravde u kojem se raskida sa bilo kakvim tradicionalnim ili nacionalnim oblikom pravde i vlasti? Da li su građani Jugoslavije zbog modernog projekta industrijalizacije, birokratizacije, elektrifikacije ili zbog tradicionalne autoritativne poslušnosti, koju je partija zahtijevala, iskazivali lojalnost tom sistemu? Koliko se sakriva u ljubavi prema Titu tradicionalni strah od njegovog prijetećeg autoriteta? Pa, da li su ljudi prihvatili Tita, pa onda ideju jugoslovenskog jedinstva ili su prihvatili samu ideju Jugoslavije kao federacije, pa tek onda Tita? Da li su građani prihvaćali obećanja sistema jer je on prevashodno nastojao da prekine sa negativnim iskustvima prošlosti ili zbog toga što je obećavao novu budućnost ili je konstituisao mir i stabilnost u sadašnjosti?⁵ Na sva ova pitanja

⁵ Boris Buden smatra da se za vrijeme narodnooslobodilačke borbe "ljudi i narodi bivše Jugoslavije ne ujedinjuju ni zbog kakve etničke bliskosti, odnosno tradicije i perspektive jugoslavenstva, nego isključivo na temelju zajedničke borbe protiv fašizma. Ta borba, a ne nekakvi zajednički, ili bliski, etnički identitet jest ono po čemu oni sačinjavaju jedan, jugoslavenski narod. Druga, komunistička Jugoslavija je čisto emancipacijska – a ne identitetska – zajednica. I još nešto, taj jugoslavenski narod ne gradi svoje političke institucije iz logike suverenosti (nasljeđujući je od monarha, odnosno jugoslovenskog nacionalizma prve Jugoslavije), nego upravo kroz radikalnu negaciju tog koncepta, naime, iz revolucionarno-demokratske ideje savjeta. Druga Jugoslavija ne uspostavlja se kao nacionalna država, nego kao republika savjeta." Buden 2003, 54.

se ne mogu dati jednoznačni odgovori. Možemo reći, da je to, također, ovisilo o povijesnim periodima unutar političkog razvoja, prvo – DFJ (Demokratske Federativne Jugoslavije), a onda – NFRJ (Narodne Federativne Republike Jugoslavije), te zatim – SFRJ (Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije), ali vjerovatno sprega između svih ovih elemenata bila je presudna u konstituisanju konsenzusa o političkoj moći socijalističkog sistema u Jugoslaviji. Naposljetku, s nekom vrstom izvjesnosti možemo tvrditi da je politička moć južnoslovenskog sistema proizlazila iz toga što je bio alternativa blokovskim podjelama, te se na odlučan način odupro staljinističkoj dominaciji.

Struktura vlasti

U sociološkoj studiji *Ideologija legitimnosti i nova država: Jugoslavija, Srbija i Hrvatska* Siniša Malešević⁶ je kroz Weberove kategorije legitimiteta: racionalno-pravni, tradicionalni i harizmatički, analizirao strukture vlasti u novonastalim državama poslije Drugog svjetskog rata i poslije raspada Jugoslavije te je u tom kontekstu, također, na sociološki utemeljen način problematizirao neka od gore navedenih pitanja. Njegov odgovor na koji način je Titovo komunističko rukovodstvo uvjerilo javnost da s njom dijeli isti sistem vrijednosti je da “u posebnim istorijskim i političkim okolnostima Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji, Tito i komunističko rukovodstvo uspjeli su da proizvedu nešto što je doživljavano kao čudo. Oni su organizovali masovni pokret otpora koji je rezultirao pobedom u ratu i oslobođenjem, nacionalizovali su imovinu i zemlju već omrženih prethodnih vladara, osiromašenom stanovništvu dali su posao i zemlju, i podigli su životni standard u posleratnim godinama. Sva ta dostignuća povezivana su s Titovim harizmatičkim autoritetom. On i njegovi najbliži saradnici smatrani su zaslužnim za sve što je postignuto i, u skladu s tim, u to nestabilno i nepredvidljivo vreme postali su jedini izvor sigurnosti. Pošto je uspostavio sebe kao autoritet koji poseduje ‘dar privlačnosti’ i pošto je izveo ‘čudo’, Tito, ali i rukovodstvo Komunističke partije (weberovskom terminologijom rečeno, njegovi učenici), mogli su sada da iskoriste tu harizmu i da se posvete menjanju, ili, bolje rečeno, preusmeravanju dominantnih vrednosti i prakse u skladu sa svojim željama. U takvoj situaciji pojedinci, jugoslovenski građani, počeli su da preispituju svoja dotadašnja verovanja i postepeno, korak po korak, da usvajaju ideje i vrednosti za koje se zalagao harizmatički autoritet. Pošto je imao monopol nad istinom (potpunu

⁶ Malešević 2004.

kontrolu medija i obrazovnih institucija), sistem je mogao postepeno da jača nove vrednosti i da na taj način proširuje moć koja je u početku proizlazila iz harizme.”⁷

Ovdje samo treba dodati da nacionalizacija imovine od ‘omraženih vladara’ nije bila bezbolna, jer se odvijala i kolektivizacija zemlje s kojom su zemljoradnici itekako bili nezadovoljni. Naime, možemo govoriti koliko je mehanizam prinude postao mehanizam i ‘dobrovoljnog pristajanja’ u kojem su se strah i ljubav poklapali. Ipak, treba napomenuti da se Titova harizma utvrdila u momentu kada se usprotivio velikom vođi: Staljinu! I, također, da se on kroz sukob sa Staljinom, usprkos nasilnim metodama kada se on protiv staljinizma obračunavao sa staljinističkim metodama, okrenuo ka politici ‘neposredne demokratije’, takozvanoj, politici ‘samoupravljanja’, što treba da slijedi Marxovu tezu: ‘fabrike radnicima’, u kojem su mnogi principi slobodnog sudjelovanja u političkom životu bili zastupljeni. Da napomenemo, principi samoupravljanja ne nastaju samo zbog toga što je Tito raskinuo sa Staljinom, te je on po nuždi bio prisiljen da poštuje neke principe liberalne slobode po nalogu zapadnih sila, već i što se politika Komunističke partije povezala s narodnim odborima nastalih tokom NOB-a. Ukratko, insistirajući na principima NOB-a, on se vraćao na principe demokratske neposrednosti, te na logiku patriotizma, koja je utemeljena na antiimperijalnoj politici u kojoj velike sile ili veliki narodi ne mogu da dominiraju malim narodima.

Vjeronje u ‘bratstvo i jedinstvo’

Mnogi historičari tvrde da je struktura rata u Bosni i Hercegovini dokazala da je ideja ‘bratstva i jedinstva’ bila samo oficijelna, isprazna retorika socijalističke ideologije te, stoga, nekim historičarima nije jasno da se Jugoslavija nije i prije raspala; drugi, pak, misle da nas je socijalistička politika učila da volimo druge narode, a ne sami sebe; treća kritika ideje i prakse bratstva i jedinstva jeste u tome da je ona, ipak, bila kolektivistički mit, koji nije unutar sebe razvio ideju individualnog pluralizma. Napokon, neki insistiraju na tome da su nacionalne kulture nekompatibilne, te zbog različitog kulturološkog, historijskog i vjerskog konteksta, ne mogu pronaći neku zajedničku nit koja bi ih povezivala.⁸ Za sve ove teze

⁷ Ibid., 222-223.

⁸ U tom kontekstu ilustrativana je izjava poznatog historičara Jacquesa le Goffa, kojeg citira čuvena hrvatska historičarka umjetnosti Vera Horvat Pintarić: “Riječ je o dubokim razlikama između bizantskog svijeta, katoličkog svijeta, između latinskog kršćanstva i grčkog kršćanstva; postoji raskid između ta dva svijeta, kao što u geografiji postoje pukotine na kojima nastaje vulkanska erupcija.

se mogu pronaći argumenti i oni nisu neosnovani, ali, također, ideja bratstva i jedinstva nije bila samo prazna ljuštura niti oficijelna retorika zasnovana na laži, već su u nju ljudi uistinu vjerovali, kao što su vjerovali i u Tita, iako danas mnogi misle da je neko drugi umjesto njih plakao na njegovoj sahrani. Također, pošto se za vrijeme NOB-a vodio najorganiziraniji otpor protiv nacističke i fašističke okupacije u Evropi, a koja se većim dijelom odvijala u Bosni i Hercegovini, koja je i najviše stradala, snaga tog otpora ne nastaje samo stoga što su vjerovali bespogovorno nekoj novoj ideologiji, već što se artikulisala ideja nacionalne emancipacije u kojem bi se narodi povezivali slobodno u zajedničkoj ideji izgradnje društva i države, zasnovanih na principima socijalne pravde. Dakle, nije da je ta ideologija samo radikalno brisala prošlost, već se povezivala na model multietničkog života kakav je u Bosni i Hercegovini, uslijed svih imperijalnih osvajanja i povremenih

Čini mi se da riječ o takvim pukotinama u povijesti, i da je sada došlo do erupcije. Povjesničari su iznenađeni možda manje od ostalih jer znaju za takvu vulkansku podlogu." Dalje dodaje: "Ništa nije u povijesti slučajno. Ni jugoslovenska pukotina. Naravno, među svim zemljama Srednje i Istočne Europe, Jugoslavija je jedina u kojoj ta linija rascijepa prolazi sredinom zemlje." S tim u vezi objašnjava što je uticalo na antagonizam između dva naroda: hrvatskog i srpskog: "Riječ je o povijesnim i političkim razlikama vrlo staroga datuma. Cijeli se problem ne može svesti na religiju, niti se može objasniti religijom. Ali religija je veoma uticajna razlika, ona povećava druge razlike. Srbi i Hrvati dva su susjedna naroda, ali na dvjema različitim stranama kršćanstva. Na njihovu se slučaju izražavaju sve razlike između latinskog i grčkog svijeta. S povijesnog stajališta, jedini mogući izlaz jest – razlaz, podjela. Zapadna i istočna strana Rimskog Carstva stvorene su prije XV. stoljeća. U međuvremenu, razlike su se uvećale. Državnici su mislili da u Jugoslaviji mogu ujediniti ono što je u povijesti bilo uvijek razdijeljeno. Pokazalo se da ne mogu ići protiv povijesti. (...) Podjela je ne samo religijska nego i kulturna, etnička. Ali, po mojem shvaćanju, kulturne razlike imaju mnogo veće značenje nego etničke. Vjerojatno će mnogi, na osnovu današnjeg bujanja nacionalizma, reći da nemam pravo. Treba, međutim, znati što je uzrok a što posljedica: višak nacionalizma može biti znak manjka kulture." Pintarić 2009, 23-24.

Naime u svojim stavovima Le Goff minimalizira sličnosti, što jezičke, što kulturne između slovenskih naroda, koji su živjeli na prostoru bivše Jugoslavije, kao i to da konflikt nije samo nastao zbog manjka kulture, već što se nastojala investirati čista nacionalna kultura, koja bi iz sebe isključila sve ono što je drugačije i različito, te da konflikt ne nastaje iz velike historijske razlike, vulkanske pukotine, već zbog prevelike kulturološke sličnosti. S jasnom granicom i čvrstom podjelom Le Goff vjerovatno smatra da će kultura profilirati tako da je prevazići vulgarni nacionalizam. Nije jasno da li je on predvidio da će se i istočno, bizantska kultura emancipirati, ako se odvoji što više od zapadne kulture i zapadnog hrišćanstva? Vjerovatno za mnoge hrvatske čitaoce ovi argumenti su podsticajni da ih okrenu ka evropskim temeljnim vrijednostima katoličanstva unutar koji mogu naći i prosvjetiteljsku 'kulturnu emancipaciju'! Ali Le Goff zaboravlja da često ta granica, koja bi trebala da iz same sebe isključi barbare, ili uticaj strane kulture, ustvari, sama utemeljuje barbarstvo u sopstvenom narodu.

međusobnih konflikata, bio prisutan, samo se artikulisao na novi način, kroz ideju: ‘bratstva i jedinstva.’

Pa i pored toga što se većina građana pred sam raspad Jugoslavije nije toliko učlanjivala u Savez komunista – zbog čega možemo zaključiti da su građani prestali da vjeruju u sam sistem – ipak, jedan od razloga zbog čega je i rat u Bosni i Hercegovini poprimio i obilježja bratoubilačkog rata i genocidne surovosti, nije u tome što ljudi nisu vjerovali u tu ideju, već, upravo, zato što su u nju vjerovali, naime, oni su je iznutra živjeli, mogli bismo reći čak i nesvjesno, te i nisu morali biti članovi Saveza komunista, kako bi svoju vjeru u sam sistem potvrđivali!⁹

Faze socijalističkog razvoja u SFRJ

Kada govorimo o vjerovanju u komunističke vrijednosti, postoje razne etape tokom pedesetogodišnjeg vladanja Komunističke partije u Jugoslaviji. Prva etapa bi bila za vrijeme NOB- a, kada su se formirali narodni odbori u kojima se razvijao i određeni stepen demokratije, kakav je moguć u ratnim uslovima. Druga faza, poslije Drugog svjetskog rata, na samom početku osvajanja vlasti, možemo reći, da je prevladavala boljševičko-revolucionarna nasilna praksa, koja je bezrezervno vjerovala u novu budućnost, te je nasilnim putem nastojala sebe da legitimise; treća etapa bio bi proces razvijanja socijalnog društva prema samoupravnim principima, u kojoj se kroz borbu protiv staljinizma uspostavlja veći stepen demokratije i slobode, sličan principima socijaldemokratskih partija po zapadnoevropskom modelu, ali koji je i dalje zadržavao osobenosti jednopartijske kontrole i autoritativne poslušnosti. Stoga, taj sistem historičar Slavko Goldstein naziva ‘ublaženi komunizam’.¹⁰

⁹ Naprimjer, Pero Simić u svojoj knjizi *Tito – fenomen xx veka* (vidjeti: Simić 2012), smatra da je Titova Jugoslavija počivala na lažnoj ekonomskoj fikciji. Naime, Jugoslavija se kreditima zaduživala, i, također, dosta je crpila devize iz emigracije, dijaspore koja je slala novac članovima svoje familije u Jugoslaviji. Simić minimalizira to da su, ipak, neki privredni giganti itekako poslovali, ne samo u samoj Jugoslaviji, već i zemljama koje su slijedile politiku Nesvrstanih. Samim time možemo zaključiti da je država ulagala kreditna zaduženja u privredu, što, doduše, možda nije bilo skroz isplativo, ali što dokazuje da je kroz proizvodnju nastojala da riješi pitanje duga. Dočim, postjugoslovenske države ne razvijaju nikakvu privredu, već se nadaju samo stranom investitoru, koji će investirati u privredu, a u tom kontekstu zadatak same države je da osigura što niže nadnice radnicima, kako bi se ta taj način privukla strana investicija.

¹⁰ Vidjeti: Goldstein, 2012.

Ali i ova treća faza je podijeljena na periode, na neka prelomne događaje koji su uticali na razvoj unutrašnje i vanjske politike u Jugoslaviji. Naime, sva periodizacija nosi u sebi unutrašnje antagonizme i određena politička rješenja, koja su nužno stvarali i nove sukobe i nove probleme. Naprimjer, netom po raskidu sa Staljinom, nije se toliko insistiralo na principima neposredne demokratije, zastupljene preko samoupravljanja, već se insistiralo na patriotizmu zasnovanom na principu čvrste ruke i policijskog nadzora, kao i na boljševičkim metodama kolektivizacije, kako bi se Staljinu dokazalo, kako se nisu južnoslovenski komunisti odrekli od 'ispravnog komunističkog puta.' Iako se nedemokratski borilo protiv nedemokratskog totalitarnog ekspanzionizma oličenog u politici Sovjetskog Saveza, kojim je rukovodio Staljin, ipak su se vlast i društvo postepeno otvarali ka demokratskim tendencijama. Razlog za demokratsko otvaranje možemo pronaći i u činjenici što se od zapadnih sila tražila pomoć, i one su insistirale na poštivanju ljudskih prava i sloboda, a, također, sama vlast se vraćala iskustvu narodnih odbora nastalih za vrijeme NOB-a.¹¹ Kulminaciju borbe protiv dogmatskog staljinizma predstavlja upravo "Govor na kongresu književnika u Ljubljani"¹² Miroslava Krleža 1952. godine u kojem se zastupa sloboda izražavanja, a da se pritom ne izgubi socijalna svijest i ne zapadne se u estetiku buržujskog imperijalizma.

Također, proces demokratizacije obilježen je VI kongresom KPJ-a održanim 1952. godine u Zagrebu, u kojem dominantnu ulogu ima Milovan Đilas, koji je insistirao na većoj demokratizaciji, te je tada Komunistička partija Jugoslavije promijenila naziv u Savez koununista Jugoslavije. "To je imalo da, na simboličan način, izrazi i promenu njene društvene uloge, pomeranje težišta sa vlasti i države na samoupravljanje i razvoj socijalističkih društvenih odnosa."¹³ reći će o tom preimenovanju historičarka Latinka Perović. Kasnije, poslije smjene Milovana Đilasa na Trećem plenumu CK SKJ 1954. godine, jer je u partijskom glasilu "Borba" iz liberalnih pozicija kritikovao 'crvenu buržoaziju' i njezinu dogmatsku uskovidnost,

¹¹ Naime, sam način organiziranja narodnooslobodilačke borbe počivao je na nekim demokratskim tendencijama u kojem su narodne mase neposredno sudjelovale u političkom životu. Tako da Radovan Radonjić svojoj knjizi *Sukob KPJ sa Kominformom i društveni razvoj Jugoslavije: 1948-1950.* (vidjeti: Radonjić 1976, u kojoj se analizira razlog spora između SSSR-a i Jugoslavije) navodi da je iskustvo narodnih odbora za vrijeme NOB-a počivao na principima da mase neposredno učestvuju u društvenoj akciji, dok je sovjetski princip državne vlasti više počivao na autoritativnom povinovanju, u ime kojega su mase više dužne da se podrede aparatu vlasti.

¹² Krleža 1988.

¹³ Perović 2018, 32.

donekle se obnovila partijska tvrdolinijaška politika, koja počiva na monolitnosti, snažnom autoritetu, čvrstoj hijerarhijskoj strukturi. Kroz tu politiku su se nastojali poboljšati odnosi sa Sovjetskim Savezom, sa kojim je Jugoslavija, poslije Hruščevljeve posjete Jugoslaviji 1955. godine, obnovila diplomatske odnose.¹⁴

¹⁴ Slavko i Ivo Goldstein u svojoj knjizi *Tito* komentarišu Titove tvrdnje iznesene na Trećem plenumu CK (izvanrednom) u kojima je osudio prodemokratske stavove Milovana Đilasa koji je, udaljavajući se od Staljinovog dogmatizma, a kojem je prije i sam bio sklon, zahtijevao veći stepen demokratije, koja prevazilazi gotova partijska rješenja i formule, te za kojeg su neki elementi partijske birokracije, zasnovane na dogmatskom revolucionarizmu, gori neprijatelji za razvoj kritične misli i od samog kapitalizma: “Ustvrdio je da nam Đilas ‘nije propovijedao novi tip demokratije, socijalističku demokratiju, nego apstraktnu demokratiju, demokratiju koja je sama sebi dovoljna, koja zapravo predstavlja anarhiju. S pogledom u budućnost, ali arhaičnim rječnikom dogmatske prošlosti, Tito upozorava da Đilas gubi iz vida klasnu borbu: ‘Kod njega nema klase, nema klasnog neprijatelja, svi su sada jednaki..., a klasni neprijatelj postoji i on je opasan kod nas, njega ima i u SK, on se u raznim oblicima ispoljava.’ Stoga je ‘pitanje klasnog neprijatelja i njegove likvidacije jedan proces, sve dok postoji izgradnja socijalizma... i nama će se sve moguće neprijateljske sile suprotstavljati u raznim formama i stavljati nam u točak svoje štapove, naročito ako uzmemo takve uticaje kakve imamo sa Zapada.’ Tako je unaprijed izrečena osuda Đilasovih ideja. ‘Uticaj sa Zapada’ u Titovoj je terminologiji bio sinonim za liberalnu demokraciju, čijim je čarima, po Titovu mišljenju, Đilas podlegao, a zapravo je to jedna od ‘neprijateljskih sila’ koja nam stavlja ‘štapove u točak’. A ‘klasna borba’ u komunističkoj je terminologiji sinonim za upotrebu političke represije protiv svakoga tko na bilo koji način dovodi u pitanje neupitnu vlast Partije, od koje Tito ne odustaje, pa su stoga Đilasove ideje opasne i ‘nevjerojatno štetne.’” Vidjeti: Goldstein 2018, 565.

U knjizi se citiraju i stavovi Koče Popovića koji je naknadno, nakon trideset godina i nešto, komentarisao odluke sa Trećeg plenuma: “Tadašnji ministar vanjskih poslova Koča Popović je 34 godine poslije (1988) zaključio da je ‘u Đilasovu slučaju demokratska, otvorena rasprava osujećena namećanjem neopozivih političkih predrasuda s vrha’ i da je trebalo ‘ulaskom u debatu o mogućim opcijama potvrditi političku dalekovidnost u pripremanju za budućnost. Partija je branila iznuđenu monolitnost, po svemu sudeći, u strahu da ne izgubi apsolutnu vlast.’ Proces protiv Đilasa Popović je nazvao ‘sudskom maskaradom’ pa je procijenio da tada ‘nismo bili spremni za sučeljavanje različitih gledišta. Još smo bili zastupnici – i zatočenici – ‘sistema’ u kome demokratska politička kultura nije uhvatila korena’. Od Trećeg plenuma, početkom 1954, plenumi CK postali su osobno Titovo oruđe, forumi kolektivno savijenih kičmi, poslušnička tijela velikog vođe iz kojih su povremeni devijanti bili neumoljivo otklanjani.” – Ibid., 567.

Kroz sukob sa Đilasom, koji je nastojao da implementira demokratiju, nalik na onu kakva je bila u kapitalističko-imperijalnim zemljama, Titova politika se, donekle, priklonila Istočnom bloku, te je Sergej Hruščov, kao sekretar CK KPSS u svome pismu Titu – poslanom iz Moskve 22. juna 1954. godine – u kojem se izražava potreba za ponovnim uspostavljanjem prijateljskih odnosa na partijskom i državnom nivou između SSSR-a i Jugoslavije, rekao: “Isključenje Đilasa iz CK SKJ i osuda njegovih marksizmu-lenjinizmu neprijateljskih pogleda olakšava mogućnost poboljšanja uzajamnih odnosa između CK KPSS I CK SKJ. CK KPSS uzima u obzir da su rukovodioci Saveza

Treće faza: ‘ublaženi komunizam’

U toj trećoj fazi, kada je Jugoslavija doživjela šezdesetih i sedamdesetih godina ekonomski procvat i kada su se ostvarile određene slobode, koje su bile u suprotnosti s politikom zemalja u Istočnom bloku, tada, možemo reći, nije dominiralo vjerovanje u budućnosti nauštrb sadašnjosti, već je osjećaj sigurnosti, zaštite, blagostanja bio opipljiv u datom društvenom trenutku i bio je samoevidentan i stvarao se osjećaj da se ide ka boljoj budućnosti. Stoga, reprezentacijska moć, koja se zasnivala na oficijelnoj retorici, da se ‘more krvi prolilo’ za slobodu, te da nikom nećemo dozvoliti da nam iznutra ruje ‘bratstvo i jedinstvo’ – kako je to rekao Tito – mogla se potvrditi i u realnosti.

Doduše, za neke radikalne boljševike, kao što je, naprimjer, Vlado Dapčević, Titovo otvaranje prema tržišnim principima zapada bio je, ustvari, strateški uprizoren teatar, kako bi se zemlje Istočnog bloka privukle da učestvuju u svijetu konzumizma, i da se time otupi njihov revolucionarni potencijal u nastojanju stvaranja novog društva, koji počiva na apsolutnoj vjernosti spram ideala novog socijalističkog čovjeka. Za Dapčevića ne postoji ‘treći put’ koji je izgrađivao Tito, već samo “buržoaski nacionalizam ili komunistički i proleterijski internacionalizam”.¹⁵ Dakle,

komunista Jugoslavije izjavili i izjavljuju da se komunisti Jugoslavije rukovode učenjem marksizma i lenjinizma, da hoće da nastave izgradnju socijalizma u svojoj zemlji i da smatraju neophodnim očuvanje i učvršćenje mira. U tom se slučaju nikakvim okolnostima ne može opravdati stanje rascjepa i nedružoljublja među partijama čija djelatnost mora biti zasnovana na principima marksizma-lenjinizma i na principima nemiješanja u unutrašnje stvari.” Vidjeti: Luburić 1999, 308.

Iz liberalne perspektive možemo kritikovati Titovu neprikosnovenu moć, koju je on demonstrirao na plenumima, ali ostaje otvoreno pitanje: da li bi parlamentarna demokratija riješila sve antagonizme i sukobe koji su nastajali tokom privrednog, kulturnog, ekonomskog i nacionalnog razvoja u SFRJ? Te da li bi ona bila kompatibilna s politikom Nesvrstanih koju je Tito predvodio? Činjenice govore da je Tito pravio kompromis s Istočnim i Zapadnim blokom, i da je vješto taktizirao, ali, isto tako, Jugoslavija je bila ne samo suverena zemlja, koja je samostalno odlučivala o vlastitom razvoju, već je bila predvodnik internacionalne politike Nesvrstanih, koja je počivala na antiimperijalizmu, na principima emancipacije malih naroda, da razviju svoj put u socijalizam, dok se oslobađaju ropstva kolonijalizma. Da se Tito priklonio zapadnim principima demokratije, vjerovatno bi izgubio to ulogu! I možda bi ga Zapad tretirao kao svoju koloniju! Da li je praveći dogovor s Hruščovom izbjegao mogući vojni sukob sa zemljama Istočnog bloka, jer ipak mu je Hruščov u pismu rekao da je bitna saradnja, ali i princip ‘nemiješanja’? Sa sigurnošću se može reći da kada se uspostavila devedesetih godina u Jugoslaviji ‘parlamentarna demokratija’, zasnovana na ‘demokratskom pravu’ zaštite vitalnih nacionalnih interesa, isplivao je ksenofobični nacionalizam, a koji je Tito uvijek osuđivao i smatrao razarajućim faktorom jugoslovenskog političkog jedinstva!

¹⁵ Vidjeti: Ćuruvija 1990, 114.

svako odvajanje od internacionalne komunističko-revolucionarne politike izražene kroz ideju: ‘proleterci svih zemalja ujedinite se’, znači, za Dapčevića, priklanjanje zapadnom imperijalizmu, preciznije: izdaju internacionalno-proleterske solidarnosti. Zapravo, postavlja se pitanje: koliko su konzumerizam i revolucionarni potencijal kompatibilni? Da li Marxova teza, ‘od svakog prema sposobnostima, svakome prema potrebama’, pretpostavlja da pojedinac treba da razvija svoje potrebe prema zakonima savremenog potrošačkog društva, kako bi proširio granice svoje svijesti ili, pak, da se asketski suzdržava od uživanja i potrošnje jer ona, u krajnjoj konsekvenci, dovodi do egoizma i zastupanja sopstvenih sitnoburžujskih interesa?¹⁶

Unitarizam – separatizam!

U knjizi *Tito i drugovi* Jože Pirjevec navodi da su se šezdesetih godina u Jugoslaviji razvile dvije tendencije o razvoju jugoslovenskog društva, te se postavilo pitanje kako dalje?: “Treba li Jugoslavija da istraje na svom samoupravljačkom eksperimentu koji je predviđao samoupravu, dakle, autonomiju republika, ili treba da se razvija u partizanskoj tradiciji ‘bratstva i jedinstva’? U partijskom vrhu su se sve jasnije formirale dve struje, od kojih je jedna tvrdila kako iskustva koje je Jugoslavija stekla u sukobu sa Rusima treba primeniti na unutrašnju praksu. Bilo za otvaranje, za dinamiku, za istraživanje i napredak u smeru demokratije i slobodnijeg društva i u međuetničkim odnosima. Duhovni vođa te struje bio je Kardelj.”¹⁷

Drugu struju je predstavljao Aleksandar Ranković, koji je zadržavao neke staljinističke elemente autoritativne partijske kontrole, kada je zastupao jugoslovensko jedinstvo, u kojim bi većinski narod – Srbi bio državotvoran. Naime, na IV brionskom plenumu 1966. godine Tito je smijenio Rankovića, te bi se moglo reći da je pobijedila Kardeljeva struja. Ali, ipak, i pored smjene Rankovića, koji je dotada bezrezervno vjerovao Titu, Tito je uspješno balansirao između centralističkih i decentralističkih snaga! Smjena Rankovića na ‘Brionskom plenumu’ – iako je sadržavala nedemokratske elemente, jer istinitost tužbi o navodnom Rankovićevom prisluškivanju, za koje se on optuživao, veoma su upitne – otvarala je novu mogućnost socijalističkog razvoja Jugoslavije, koja je više težila ka decentralizaciji, slabljenju policijske kontrole, većem stepenu sloboda, priznavanju nacionalne heterogenosti...

¹⁶ Vidjeti: Dimitrijević, 2016.

¹⁷ Pirjevec 2013, 127.

Plitko objašnjenje bilo bi da je Edvard Kardelj slovenački nacionalista, a Ranković srpski jer se, također, Kardelj obračunavao protiv buržoaskog malograđanskog izolacionizma i nacionalizma, a Ranković se izjašnjavao da je Jugosloven, iako ga je srpski nacionalizam smatrao svojim eksponentom.¹⁸ Pogrešno bi bilo misliti da je unitarizam isključivo velikosrpski projekat zasnovan samo na državnoj kontroli i dominaciji, a da je decentralizacija demokratski proces zasnovan na slobodi. Naime, oba procesa mogu u sebi da sadrže klicu nacionalizma, a što je, doduše, i prouzrokovalo raspad Jugoslavije! Njih dvojica su predstavljali dvije tendencije, koje su tražile neku ravnotežu, a koju je upravo preuzeo Tito i njegova neograničena moć, a problem je u tome što to nije rješavao neki institucionalno pravni i državni okvir. Unitaristička politika, koju je personalizirao Aleksandar Ranković, kao prva stepenica u izgradnji ratom poružene i zaostale zemlje vjerovatno je bila i neophodna. Također, ona je imala i svoj smisao kada se obračunavala sa Staljinom, što ne opravdava radikalno boljševičke mehanizme vlasti kojima su se služili za ostvarenje svojih ciljeva! Treba, također, istaći da Ranković ipak nije bio neki otrgnuti centar moći koji je provodio policijsku kontrolu bez Titovog znanja, te da je on samovoljno hapsio i zatvarao!

Edvarda Kardelja, zalažući se za politiku samoupravljanja, pa i republičke, a i samim tim ekonomske i privredne, autonomije, i nekom vrstom pluralizma koji je dopirao odozdo, iz radnog naroda, te se u okviru njegove politike i odvijala neka vrsta demokratizacije koja je, naravno, bila limitirana kroz partijsko vođstvo o

¹⁸ Razlog zbog čega su mnogi smatrali Kardelja kao jednog od najodgovornijih za raspad jugoslavenskog jedinstva, jeste u tome što se on usprotivio etatičkoj strukturi vlasti u ime procesa samoupravljanja, koji se zasniva na ideji odumiranja države, i nije zastupao tezu da je neki narod državotvoran. O Srbima kao državotvornoj naciji govorio je, kako to navodi Dobrica Ćosić: “‘Za Sloveniju je Jugoslavija prihvatljiva samo kao politički concept.’ Smatrao je da je potpuno tačno da su Slovenci bliži svim evropskim kulturama nego Srbima, blizu Beču i Parizu nego Beogradu, bliži svakoj evropskoj kulturi nego srpskoj ili hrvatskoj i kako ne valja imati iluziju o nekoj jedinstvenosti. A što se tiče integracije, ne postoji i nije moguća nikakva jugoslovenska integracija kao zaseban oblik i sistem integracija. Jugoslovenska integracija je samo deo opšte, svetske integracije.” Vidjeti: *Ibid.*, 127.

Treba uzeti u obzir da on kao socijalista nije zastupao tezu da postoji jedan ‘zaseban oblik integracije’, on se kao internacionalista zalagao za svjetske integracije, ali u kojima će biti priznata nacionalna osobenost. Tako da njegove stavove, koji su smatrali Jugoslaviju kao dio socijalističkog jedinstva, ne treba posmatrati samo kroz prizmu decentralizma, i težnji ka jugoslovenskoj disoluciji, već i kroz težnju da se jugoslovenska integracija provede na evropskom i svjetskom nivou. Nacionalistička politika, koja se zasniva na utemeljenju nacionalističkog izolacionizma, i na tezi da je ‘naša nacionalna kultura’ superiornija od druge, kao i na tome da je ona branik evropsko hrišćansko-katoličkih vrijednosti, naspram ‘azijskog barbarstva’, kakvu tezu plasiraju desno orijentirani slovenački nacionalisti, sigurno mu je apsolutno strana.

‘pluralizmu socijalističkih interesa’, obilježio je jugoslovenski sistem u borbi protiv dogmatskog staljinizma. On sigurno nije insistirao na demokratizaciji kao gore spomenuti Milovan Đilas – koji je kritikovao ‘crvenu elitu’ koja je partiju stavljala iznad zakona i onemogućavala pluralizam mišljenja i dijalog u društvu’ – već je i pored svoje demokratičnosti ostao vjeran tvrdim partijskim principima i smatrao je da ideja liberalne slobode nije identična sa socijalnom slobodom, koju implementira partija. Isto tako, nije bio pobornik etnonacionalnog kapitalizma, koji je devedesetih godina razbio Jugoslaviju, a, također, kada se zalagao za nacionalnu ravnopravnost i autonomiju, u kojoj se limitira moć većinskog naroda da dominira manjinskim, nije se odrekao samoupravnih oblika radničkog internacionalizma, niti partijske kontrole. Možemo čak govoriti koliko su Kardeljeve teze o odumiranju države, samoupravljanju, bile isuviše moderne i napredne za jednu dosta zaostalu sredinu koja je tražila autoritet, kontrolu, moć, a s kojima bi se on, doduše, zajedno sa Titom, obilato koristio kako bi realizirao tu istu politiku.

Problem potrošnje u socijalizmu

Knjiga Branislava Dimitrijevića *Potrošeni socijalizam – Kultura konzumerizma i društvena imaginacija u Jugoslaviji*¹⁹ objašnjava antagonizam koji je postojao između potrošnje – proizvodnje i ideologije u jugoslovenskom socijalizmu, koji je trebao da bude alternativa sovjetskom državnom dogmatizmu, u kojem se totalitarno negiraju ljudske potrebe, kao i potrošnja, i kapitalizam u kojem čovjek troši više zbog malograđanskog egoizma i zabave. Naime, jedan od ciljeva južnoslovenskog socijalizma jeste omogućavanje razvoja ‘istinskih ljudskih potreba’, koji ne bi trebale da dovedu u pitanje princip društvene jednakosti i socijalne solidarnosti. Uistinu, problem slobodne potrošnje zadire u pitanja o tome što bi trebala da je privatna, a šta društvena ili, pak, državna svojina, a, ujedno, dotiče se i pitanja slobode govora. Jer ako za liberalne teoretičare, kako to napominje Dimitrijević, ekonomski rast znači blagostanje a blagostanje znači demokratiju, onda se postavlja pitanje kako u socijalističkom sistemu pomiriti ideju o blagostanju s izgradnjom novog čovjeka, koji gradi novu budućnost i koji ne dopušta da je zaveden savremenim moćima konzumerizma, te da neodgovorno troši, pa da je vođen instant egoističkim užitkom, iz kojeg je isključena politika planiranja društvenog razvoja kroz institucije države. Zacijelo, južnoslovenski socijalizam, iako se u ime socijalne pravde i egalitarizma

¹⁹ Dimitrijević 2016.

opirao tezama liberala da nikakva prepreka, u vidu zajednice, države ili religije ne smije da koči i limitira slobodu pojedinca u samorealiziranju sopstvenih interesa – jer će nužno, za liberalne mislioce, njegov uspjeh usrećiti ostatak čovječanstva, a taj proces će dirigirati ‘nevidljiva ruka’ ekonomskih odnosa – tražila je rješenje, načine da pomiri potrošačku slobodu izbora s egalitarnim principima, u kojima se nastoji osigurati ekonomska jednakost za sve građane.²⁰ U knjizi se, isto tako, potcrtava da je i politika SAD-a ili Zapadnog bloka, razvijala strategiju da se konzumerizmom uništava ideološko vjerovanje komunizma.

Postavlja se pitanje zbog čega su građani 90-ih godina prihvatili princip demokracije, ljudskih sloboda, da li zbog slobode govora, ljudskih prava ili, pak, zbog neometane moći konzumiranja koja, naravno, potkopava temelje socijalističkog vjerovanja? Vjerovatno, želja ka bezuslovnim konzumiranjem bila je presudna da se udruži s etnonacionalizmom, pa da se uništi južnoslovenski socijalizam.

Ostaje otvoreno pitanje da li su građani počeli da vjeruju u socijalistički sistem šezdesetih godina, jer im je omogućavao određene slobode, kao što je sloboda kretanje izvan zemlje, te su lako mogli da koriste sve benefite potrošačkog društva ili su, pak, počeli sve manje da vjeruju, jer su egoistični zakoni, koje nužno omogućava tržište, a koji se reflektiraju i u nacionalnim pretenzijama, ustvari, oslabili smisao za širu južnoslovensku zajednicu?²¹

²⁰ Tako Dimitrijević ističe: “Potrošačka kultura predstavlja jedan od centralnih aspekata društvene, ekonomske i tehnološke modernizacije i znak je omasovljavanja tekovina modernog progressa i njegove euforične kulturne reprezentabilnosti. Jugoslovenski socijalistički sistem bio je jedan od vidova politike modernosti, i unutar ovih procesa je predstavljao i jedan specifičan i idejno veoma radikalno društveni i politički novum, pre svega s obzirom na koncept socijalističkog samoupravljanja i aktivnu antikolonijalnu i antiblokovsku spoljnu politiku. Društvene protivrečnosti tog sistema govore o tome da je ovaj politički i ekonomski koncept bio mnogo više otvoren i emancipatorski, nego dogmatski, te otuda i jeste bio podložan različitim uticajima koji su ga menjali, modifikovali, ugrožavali, ali i sućeljavali sa nerešenim političkim i društvenim pitanjima.” Ibid., 15.

²¹ Ostaje otvoreno pitanje na koji način komunista pristupa ‘slobodnoj ljubavi’! U romanu *Pesma* Oskara Daviča (vidjeti: Davičo, 1969) upravo se kroz prijateljstvo, a, ujedno, i sukob između dva lika: Miće, mladog revolucionara, koji se poradi ideala revolucionarne borbe i njene asketske čistote suzdržava od bilo kakve tjelesne pohote i pjesnika, akademika Vekovića, koji se upravo kroz životne i erotske strasti suprotstavlja ne samo sopstvenoj starosti i sopstvenoj beskorisnosti već i samoj logici fašizma, koji u principu počiva na logici smrti, svjedoči o suprotnim moralnim principima i njihovim lomovima unutar narodnooslobodilačke borbe. Na jednoj strani je mladalački ideal, koji počiva na projektiranju nove političke realnosti, u ime koje je legitiman rigidni moral same borbe i beskompromisni odnos prema neprijatelju i prema sopstvenim uživanjima i strastima, a na drugoj strani je prihvaćanje samog života, koji donekle počiva na dionizijskom zanosu, što se manifestira

Šezdeset osma: studentski bunt

Između ostalog, pojava socijalne nejednakosti, klasnog i republičkog raslojavanja manifestirala se i u studentskim nemirima koji su obilježili šezdeset osmu godinu. Naime, možemo reći da su studentske demonstracije otvorile i osvjetlile mnoga socijalna pitanja i probleme koji su bila prisutni u Jugoslaviji, kao što su problemi nezaposlenosti, iseljavanja stanovništva, birokratizacije, pitanja slobode mišljenja, sukoba generacija. Jedna je generacija počivala na principima revolucionarne borbe, a druga na principima znanja i obrazovanja. Također, postojao je sukob između rukovodilaca koji su se formirali kao ideološki vjernici i onih koji su nastojali da, bez ideoloških stega, razvijaju samu privredu i ekonomiju... Hrvoje Klasić²² u knjizi *Jugoslavija i svijet 1968.* napominje da mnogi pripadnici starije generacije nisu mogli razumjeti zbog čega su se studenti bunili, kada je njihov životni standard bio puno bolji nego što je bio prije Drugog svjetskog rata.

kroz obilje životnih snaga. Tako u knjizi Macieja Czerwinskog *Drugi svjetski rat u hrvatskoj srpskoj prozi (1945-2015)* komentariše sukob između Miće i Vekovića: "Mića i Veković dva su konkurentna pola prema kojima teži egzistencija u vrijeme ratnog vihora: tanatos i eros, rat i ljubav. To se pak simbolički nastavlja na dvije silnice: kolektivizam i individualizam. (...) Veković brani individualizam pred plemenskim shvaćenim kolektivizmom u koji vjeruju komunisti, a najviše Mića. I upravo se na toj razini odigrava najdublji konflikt. No ipak radnja romana ne vodi sukobu dvaju svjetonazora, već njihovoj pomirbi i sintezi. Veković, unatoč izreženom individualizmu, nepokoljiv je u saslušavanjima Gestapa i ne izdaje svoje drugove. U patnji pronalazi odgovornost i smisao života. Mića pak upoznaje što su ljubav i strast kad provodi noć sa Vekovićevom ljubavnicom (jedan od najljepših ljubavnih prizora!) Dakle, ljubav ne ugrožava revoluciju, revolucija ne negira ljubav, kako se to tvrdilo u partizanskoj ortodoksiji." Vidjeti: Czerwinski 2018, 169-170.

Oskar Davičo je kroz pomirbu i sintezu između Miće i Vekovića izrazio i neke principe jugoslovenskog socijalizma, u kojima se individualno i kolektivno, ljubav i revolucija, životni impulsi i disciplina, preklapaju.

U tom kontekstu, knjiga Srećka Horvata *Radikalnost ljubavi* (vidjeti: Horvat 2016) osvjetljavala neka pitanja povezana za problem same ljubavi u komunizmu, zapravo, da li komunizam omogućava slobodnu ljubav ili, pak, asketsku ljubav. Naime, da li je 'slobodna ljubav' ustvari dio buržoaskih moći, koja počiva na principu konzumerizma ili je, pak, dio komunističkog ideala o 'oslobođanju samog čovjeka'. U kontekstu bivše Jugoslavije, naročito u fazi nakon šezdesetih godina, nije toliko prevladavao asketski moral, niti je sistem počivao na principu diktature nad potrebama, kao u zemljama Istočnog bloka.

²² Klasić 2018.

Ali kakve su principe zastupali studenti? Šta su ono drugačije tražili od sistema? Iz Klasićeve knjige koja iscrpno svjedoči o tom vremenu, možemo zaključiti da studentski zahtjevi nisu nastojali da sruše vrijednosti koje je taj sistem zastupao, već da one budu realizovane na ispravniji i pravedniji način. U to vrijeme, mnogi su govorili da je Marx u pravu, ali da vlast i Partija, koji bi trebali da realiziraju njegovu doktrinu, to nisu. I pored nejasnih ciljeva i konfuznih zahtjeva studenti su zastupali 'socijalne vrijednosti', na kojima je počivao sam sistem. Također, zastupali su 'jugoslovenstvo' koje nije počivalo na unitarizmu, ali su se borili protiv birokratizacije, za veći stepen samoupravljanja, kao i za bolje uslove za same studente, a onda i za radnike. Dakle, oni nisu zagovarali kapitalistički sistem slobodne ekonomije, liberalnog tržišta i parlamentarne demokratije. I, što je jako bitno istaknuti, studentska pobuna se nije prevashodno ugušila represivnim mjerama. Naravno, nisu ni one izostale, ali je Tito na jedan vješt diplomatski način podržao studentske zahtjeve i tako ih pridobio da i oni budu nastavljači njegovog puta!

Sedamdesete godine: sukob između demokratskih tendencija i partije

Želimir Žilnik, čuveni urednik jugoslovenskog 'crnog vala' u razgovoru sa Borisom Budenom,²³ tvrdi da je sedamdesetih godina južnoslovensko rukovodstvo, uslijed niza unutrašnjih protivrječnosti, počelo da gradi naracije o ponovnom otkrivanju tradicije i prošlosti, te se nije insistiralo na izgradnji nove budućnosti, u čemu on prepoznaje jedan mehanizam koji se pretvorio u nacionalističko-staljinističku retoriku devedesetih godina kada se razbijala Jugoslavija. Stoga, za njega, nacionalistička retorika je više došla iznutra, iz komunističkih krugova, a ne toliko sa strane, iz nacionalističke opozicije. Koliko god njegova teza bila osnovana o pobjedi konzervativnih snaga unutar partije, koja je pratila opšti konzervativni trend, ekonomsko-politički u svjetskim razmjerima, ipak, postoji značajna razlika između obnavljanja kulturne baštine sedamdesetih godina i nacionalističko popularističke euforije devedesetih godina, koja je u ime tradicije uništavala samu tradiciju.

Ono što je, također, obilježilo sedamdesete godine jeste obračun sa takozvanim 'demokratskim tendencijama' unutar republičkih rukovodstava. Naprimjer, u Hrvatskoj se desilo 'hrvatsko proljeće', pokret koji je nastojao da kroz neke oblike socijalizma omogući veći stepen nacionalne autonomije, a Tito, iako je na samom početku podržavao taj pokret, na kraju je osudio i smijenio hrvatsko rukovodstvo na

²³ Buden i Žilnik 2013.

čelu s Mikom Tripalom i Savkom Dabčević Kučar, a u Srbiji su se pojavili takozvani liberali, koji su se zalagali za veći stepen demokratije, liberalizacije tržišta, slobode govora... Stoga, u svojoj knjizi *Dominantna i neželjena elita – Beleske o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji* Latinka Perović,²⁴ koja je, kao jedna od predstavnika liberalne struje u Srbiji, smijenjena i koju je zamijenila ‘tvrda boljševička struja’, a koja je, upravo, prema riječima Žilnika otjelovljenje neokonzervatizma, pa i nacionalizma, pišući o stavovima Milovana Đilasa²⁵ objašnjava, na implicitan način, i svoja gled-

²⁴ Vidjeti: Perović 2015.

²⁵ Milovan Đilas se kroz sukob sa Staljinom transformirao od radikalnog boljševika do demokrate, a koji je svojim suborcima i partijskim drugovima zamjerao pedesetih godina što nisu poštovali principe slobode, već su izgrađivali vlast na partijskoj poslušnosti, u kojoj dominira nedodirljiva elita i na čijem čelu stoji nepogrešivi i nezamjenjivi vođa – Tito. Đilas je zbog toga odležao višedecenijsku kaznu, ali treba napomenuti da ga Tito nije likvidirao, iako je to mogao učiniti, a što je, uostalom, bila uvriježena praksa među komunističkim diktatorima. Zanimljivo je da se Đilas, kao žrtva sistema nije transformirao u najžešćeg kritičara tog sistema, ili onoga koji je nekritički blatilo komunizam, kao ni Titovo nasljeđe. Naprotiv, kako to ističe Latinka Perović, dok je nastojao da kao trezven i objektivan historičan osvjetli povijest komunizma, kao i njegove devijacije, bio je, isto tako, svjestan da nacionalistička politika antikomunizma, koja je rušila Jugoslaviju, može u sebi da sadrži najružnije lice samog komunističkog totalitarizma. Kada se Đilas posvetio pred kraj života postkomunističkim oblicima kvazi ‘demokratske’ vladavine, na čijoj lomači, po njegovom mišljenju, nije izgorilo niti jedno od komunističkih zala, kao što su ‘partijska država’, ‘nepoštivanje ljudskih prava’, ‘politički monizam’, on je ostao kritičan prema sablastima autoritativnog nacionalizma, zbog kojeg su mnogi građani, po njegovom mišljenju, i samu prošlost komunizma, u kojoj je vladao ‘nedemokratski i autoritativni’ poredak, doživljavali kao ‘izgubljeni raj’. Tako Latinka Perović o njemu kaže: “Postkomunistička Srbija je, po njemu, u znaku antikomunizma, koji sprečava racionalnu i kritičku analizu komunizma, koji je, u suštini, duboko retrogradan. Antikomunizam je jedna varijanta srpskog nacionalizma koji se temelji na kritici komunizma ‘zbog poluvekovnog progona’ onih karakteristika, stvarnih ili mitoloških, kao što su: svesrpsko ujedinjenje, patrijarhalnost, nacionalni kolektivism, socijalni egalitarizam. Rečju ‘jedan arsenal premodernih i antimodernih vrednosti’!” Ibid., 267.

Preko slučaja Đilas, koji je ubrzo poslije raskida sa Staljinom postao žrtva sistema, možda možemo pretpostaviti da borba protiv Staljininog dogmatizma nije bila nešto što je istinski prisutno u samoj želji jugoslovenskih komunista, pa da razvijaju veći stepen slobode, demokracije koji bi se kroz principe samoupravljanja opirao centralističkom jednoulju. Naime, možda je to, u datim okolnostima, bio i iznuđen put da se priklone zapadnoj demokratiji od koje se očekivala pomoć u slučaju Staljinovog napada? Ostaje otvoreno pitanje, u slučaju da ih Staljin nije osudio u njihovoj nakani da budu isuviše samostalni, da li bi onda nastavili da budu zdušni zastupnici radikalnih boljševističkih metoda. U svakom slučaju, Titova politika je efikasno koristila vanjske prepreke i realizirala je jedan alternativni projekat socijalizma – samoupravljanje – koji je bio istinska alternativa državnom kapitalizmu i liberalnom kapitalizmu.

šta o tim zbivanjima: “Za Milovana Đilasa, ‘nacionalni komunizam u Hrvatskoj’ i ‘demokratska struja u partijskom rukovodstvu Srbije’ predstavljali su u celom periodu posle 1945. godine, najzreliju, mada i najneizvesniju, mogućnost demokracije. Nijedna od tih dveju mogućnosti nije bila, po Đilasu, konceptijski dovršena. Ali je zato bila dovršena vladajuća koncepcija koja je isključivala svaku alternativu. ‘Tito je’, kaže Đilas, ‘naročito od sedamdesetih godina, zaustavio kretanje i promene i vratio stvaralačke, nacionalne i individualne potencijale, na uprošćene formule i odživele ideale svoje mladosti: partija, klasa, marksizam, monolitnost, indoktrinacija i – dakako jačanje njegove lične vlasti i idolatrija njegove ličnosti.’”²⁶ Pitanje koje ostaje otvoreno jeste da li bi se Jugoslavija spasila ili da li bi se desila disolucija mirnim putem Jugoslavije, u slučaju da su prihvaćeni ovi demokratski procesi koji su i pored svoje ‘nedovršenosti’ otvarali mogućnost za izmjenu sistema? U jednom trenutku se progresivno rukovodstvo u mnogim republikama, na samom početku sedamdesetih godina, suočilo sa pitanjem na koji način voditi dijalog u kojem nema nametnutih unitarističkih partijskih rješenja odozgo, te u kojem bi se omogućilo priznanje nacionalnih i individualnih partikularizama? Riječju: radilo se na tome da partijska kontrola popusti zbog demokratske otvorenosti, te da se snaga partije ne ispoljava samo u čvrstim i odlučnim odlukama i nametnutim rješenjima kakva su bila možda nužna za vrijeme NOB-a i obračuna sa Staljinom, te da se zbog priznavanja nacionalnih osobenosti i razlika prevaziđe asimilirajuća hegemonija jugoslovenskog birokratskog nacionalizma, koja je samo insistirala na klasnom jedinstvu!²⁷

Za mnoge mislioce, sukob sa ‘demokratskim tendencijama’ sredinom sedamdesetih godina u ime partijskog autoriteta, komunističke monolitnosti i neupitnog i čvrstog ideološkog sustava, koji ne dopušta bilo kakvu problematizaciju ciljeva i nakan komunističke elite, nije se oslobodio nacionalnih sentimentata. Naprotiv! Tako Rastko Močnik, slično Žilniku, kaže,²⁸ da su ‘tvrđolinijaši’ koji su smijenili liberalne u Hrvatskoj, Sloveniji i Srbiji bili puni federalne retorike, a u praksi su, ustvari, bili nacionalisti. Naime, smjena Marka Nikezića u Srbiji, Mika Tripala u Hrvatskoj, Staneta Kavčiča u Sloveniji pod optužbom da su nacionalisti nije se odvijala u ime principa klasnog jugoslovenskog unitarizma, dapače, nakon njih je zavladao, tvrdi Močnik, “parafeudalan način vladanja sa staljinističkim načinom dominacije i kon-

²⁶ Ibid., 236.

²⁷ Autentično svjedočenje o tome vremenu predstavila je Latinka Perović u knjizi *Zatvaranje kruga* – vidjeti: Perović 2018.

²⁸ Močnik 2010.

trole”,²⁹ koji se opirao kapitalističkim elementima u socijalističkoj ekonomiji, a koji je nastojala da implementira poražena ‘liberalna struja’.

Republička samostalnost

Naime, poslije Ustava 1974. godine, unutar Jugoslavije republike su dobile skoro pa državnu samostalnost, a Jugoslaviju je povezivao samo Savez komunista, Tito-va neprikosnovena harizma i Jugoslovenska narodna armija. Dakle, jedna partijska frakcija je ukinuta unutar republika jer su proglašeni nacionalistima, a s druge strane, sam Ustav je na nekim način udovoljio njihovim zahtjevima, jer je omogućio veći stepen samostalnosti republika. Za mnoge srpske nacionaliste, naprimjer, Ustav iz 1974. godine je najveći krivac za raspad južnoslovenskog jedinstva, jer se Badinterova komisija pozivala na njegove ovlasti, kada je početkom devedesetih dozvolila osamostaljenje republika. S druge strane, hrvatski nacionalisti čija politika počiva na ideji otpora od jugoslovenskog socijalizma se, paradoksalno, upravo poziva na taj Ustav kako bi legitimirali sopstveni suverenitet. Jedna od kritika Ustava iz 1974. godine je i ta da, ma koliko je bio demokratičan, te je omogućavao veći stepen slobode i regionalne samostalnosti, on nije toliko insistirao na multietničkom karakteru samih republika (osim u slučaju u Bosni i Hercegovini, te je stoga ona i najviše stradala za vrijeme raspada Jugoslavije) u kojima je počeo da se razvija separatistički nacionalizam, a koji je na kraju i eksplodirao. Ostaje otvoreno pitanje da li je bio moguć dijalog sa nacionalizmom, te da li su komunisti, u nastojanju da se vodi dijalog s nacionalističkim tendencijama, i sami na kraju s njima bili zavedeni i opijeni? Ali, ipak, teza autora ovih redova jeste da ‘boljševička politika’ sedamdesetih godina nije ista s politikom nacionalnih lidera, koji su devedesetih godina rušili Jugoslaviju.

Sadamdesete godine: razvoj Bosne i Hercegovine

U Republici Bosni i Hercegovini počele su se sedamdesetih godina njegovati institucije koje su izučavale kulturnu baštinu i kulturno nasljeđe. Čuveni pjesnik Mak Dizdar koristio je simboliku i motive iz srednjovjekovne Bosne u svojoj poeziji, naročito u zbirci *Kameni Spavač*³⁰ koja je, iako je bila opšteprihvaćena i popularna te, postajući neki prepoznatljivi simbol Bosne i Hercegovine, uticala na likovnu poetiku Dževada

²⁹ Ibid.,142.

³⁰ Dizdar 2003.

Hoze, a sarajevska rok-grupa Indexi je komponovala muziku na tekst njegove čuvene pjesme 'Modra rijeka',³¹ nije imala ništa sa nacionalističko-konzervativnim shvaćanjem tradicije. Naprotiv, na moderan način se obraćala samoj tradiciji i čitala je iz novog ugla.

Republička politika u Bosni i Hercegovini koja je otkrivala baštinu, zasnovanu na Krležinim idejama o Bosni i Hercegovini, o kojima je bilo riječi u samom uvodu ovoga teksta, u to doba je dobrano u suprotnosti sa politikom etnonacionalizma devedesetih godina, u kojoj se zatvaraju muzeji, u kojoj se ne ulaže u kulturu, nego se jedino crpi simbolički kapital iz tradicije, kako bi se ona pretvorila u spektakl nacionalističke fantazije, koja počiva na isključivanju drugih naroda. Politika 'otkrivanja baštine', o kojoj govori Žilnik, također, nije napustila socijalističke premise, možda nije toliko na njima radikalno insistirala, ali, isto tako, možemo reći da se tražio neki balans ili most između radikalnog brisanja prošlosti u ime projekta moderne radi izgradnje budućnosti i održavanja veze sa prošlošću, tradicijom.

Tačno je da su se u republikama počeli donekle razvijati nacionalizmi unutar partijske elite, kao i to da su se partijske elite zatvarale u samoizolirajući birokratski mehanizam dominacije koji nije pronalazio u svim slučajevima najadekvatnija socijalna, nacionalna i privredna rješenja, što ne znači da je bio apsolutno neefikasan niti da je apsolutno poprimio nacionalističku retoriku. Naprotiv, težilo se, uslijed svih nedoumica, nekoj vrsti usklađivanja između republičkih i jugoslovenskih vrijednosti. Dakle, i pored toga što se povremeno nacionalna retorika počela uvlačila unutar komunističkih diskusija, ipak, bilo bi pretjerano tvrditi da ga je ona počela proizvoditi i na njemu zasnivati svoju državnu represivnu logiku. Naprotiv, na razne se načine nastojalo s njime obračunati. Možda partija nije najbolje unutar svog birokratsko-frazeološkog aparata pronalazila most između priznavanja nacionalnih osobnosti, individualnih sloboda i socijalne jednakosti, republičkog izolacionizma i saveznog unitarizma, ali se, ipak, na racionalan način odvijala diskusija i kritička misao unutar partijskih struktura, te nije sve bilo podložno autoritativnom odlučivanju partijske elite, što se ne može reći za tranzicijsku demokratiju, kada se u samome parlamentu sve više plasira eksces, skandal, nego neko kritičko i temeljito promišljanje o sudbinskim pitanjima samog privrednog i političkog razvoja zemlje.

Da napomenemo i ovo da smjena partijskog rukovodstva, u Hrvatskoj i Srbiji sedamdesetih godina, nije se desila zbog toga što su oni bili radikalna alternativa samoj vlasti, niti su zastupali tada liberalne principe kapitalističke ekonomije i

³¹ Dizdar 1972.

parlamentarne demokratije. Oni su kroz veću nacionalnu i individualnu slobodu nastojali da pomire principe slobode i jednakosti. Ostaje otvoreno pitanje: da li bi to oni mogli kroz napuštanje etastičkih šablona, partijskih direktiva, da otvore nove mogućnosti za dijalog koji bi razvio svijest kod građana i da se na taj način prevaziđu ksenofobične nacionalističke politike, što su za vrijeme Drugog svjetskog rata, tokom njemačke okupacije, slijedile kolaboracionističku logiku zasnovanu na rasnoj i nacionalnoj mržnji?

Također, ne može se naći opravdanje za partijski apsolutni poraz krajem 80-ih godina kada su etnonacionalne elite na prvim demokratskim izborima, bez revolucionarnog nasilja, kojim su se obilatno koristili komunisti u svojoj historiji, preuzele vlast u skoro svim republikama bivše Jugoslavije, kao i to što su mnogi bivši komunisti olako prihvatili novi nacionalistički diskurs. Upravo stoga što partijska elita nije imala snage i smjelosti da se suoči ozbiljno s novim izazovima krajem 80-ih godina prošlog vijeka, te da se upusti u reformu, došlo je do sveopšte izdaje samih partijskih principa kojima se, uistinu, u raznim historijskim fazama, i pored raznovrsnih poteškoća i nedosljednosti, na moderan način izgrađivala zemlja, nacionalno zajedništvo i država.³²

Praznina poslije Tita – Milošević i Tuđman

Pojava i Slobodana Miloševića, kao i Franje Tuđmana, uslovljena je prazninom koja nastaje poslije Titove smrti. Tako Ivan Čolović u svom eseju "Folklor i politika"³³ s pravom tvrdi da je uloga Miloševića bila da postane novi lider, da zamijeni Tita, te da popuni prazninu koja nastaje poslije smrti Tita. Mase su čekale, sanjale novog vođu, poslije Titove smrti, koji bi obnovio jugoslovensko jedinstvo, a, isto tako, na jedan paradoksalan način srpski narod je čekao nacionalnog vođu presvučenog u Titovo ruho. S time, došlo je do terminološke konfuzije jer su se počeli miješati

³² O emancipatorskom projektu južnoslovenskog socijalizma, kao i o njegovim protivječnostima, govori se u knjizi *Gradove smo vam podigli*, koju su uredili Vida Knežević i Marko Miletić, a u čijem se uvodnom tekstu, napisanog od istoimenih urednika, navodi: "Jugoslovenski narodi se jesu ujedinili, ne samo iz razloga jezičke i etničke sličnosti već radi prevazilaženja privredne nerazvijenosti i političke zavisnosti ne samo u međunarodnim okvirima već i unutar sopstvene zemlje. Kako ističe sociolog Marko Kržan, u analizi jugoslovenskog samoupravnog socijalizma, upravo je u ovom posleratnom periodu Jugoslavija po prvi put u istoriji obezbedila realnu nezavisnost u odnosu na globalnu dinamiku političko-ekonomskih centara moći, dok su unutar sopstvenih granica manje razvijeni delovi počeli da se razvijaju brže od već razvijenih." Vidjeti: Knežević; Miletić 2018, 13.

³³ Čolović 2000.

nacionalno-religijski simboli s komunističkom internacionalnom retorikom koja počiva na principima 'bratstva i jedinstva' i sekularizma.

Mase su, u neku ruku, znale da je 'car go', ustvari, da njegova harizma i nastaje ne stoga što je uspješno zamijenio starog vođu i postao novi vođa, već stoga što je upravo snaga njegovog uspjeha u neuspjehu. Iracionalna euforija s kojom su obilježeni mitinzi podrške takozvane antibirokratske revolucije, nazvane kao 'događanje naroda', izraz je neautentične farse, u kojoj je odglumljen spontanitet u neposrednosti narodnog djelovanja. Zacijelo, nisu mase toliko prepoznavale u liku Slobodana Miloševića mesiju koji će ih izbaviti iz njihove izgubljenosti, dezorijentisanosti, unutrašnjim osjećanjem da su bezlični višak, već je upravo iz dubine njihovog bića progovarala izgubljenost i strah otjelotvoreni u njegovom liku. Naposljetku, i kada su ga i mnogi oni što su ga u tom času podržavali prezreli deset godina nakon toga, jer nije ostvario očekivano nacionalno obećanje o etničkom ujedinjenju svih Srba u jednoj državi, oni su upravo otkrili i sopstvenu ulogu kada su kroz oduševljenje i pobjedničko kolektivno kliktanje uzdizali sebe, uzdižući njega. Druga strana neurotičnog oduševljenja je samoprezir, želja da se sopstveni mesija žrtvuje, zajedno sa narodom, kako bi se dotakla takozvana 'mitološka vječnost'.

Slobodan Milošević, kao ambiciozni politički aparatčik, nije počeo svoju političku karijeru kao uvjereni nacionalista, naprotiv, bio je kritičar nacionalizma, ali nakon njegovog susreta s lokalnim Srbima na Kosovu polju 1987. godine, koji su se žalili da ih većinski Albanci teroriziraju, pa kada je tokom njihovog sukoba s policijom, on stao na njihovu stranu, obrativši im se: "Niko ne sme da vas bije",³⁴ prihvatio je novi nacionalistički kurs i retoriku unutar Saveza komunista Srbije, te je, potom, u ime nove

³⁴ Slobodan Milošević je, kako to navode Dušan Janjić, Ana Lalaja i Besnik Pula, "inicirao intenzivnu propagandnu kampanju protiv 'sila secesije i kontrarevolucije'. U aprilu je prekinuo sastanak sa srpskim zvaničnicima u Prištini koji su mu se žalili na teške uslove života Srba na Kosovu da bi izašao napolje i pridružio se gomili kosovskih Srba koja se svađala s policijom. Prišao im je i rekao: 'Niko ne sme da vas bije. Vi treba da ostanete ovde. Ovo je vaša zemlja, ovde su vaše kuće, vaše njive i bašte, vaše uspomene... Pretke biste obrukali, a potomke razočarali.' Oštrina ovih riječi veoma je mnogo uticala na budući razvoj događaja na Kosovu, Milošević se vrlo uspješno predstavio kao neko kome je stalo do Srba i njihovih građanskih prava. Njegov stav odavao je mnogo agresivnosti, ogorčenosti, razočarenja i kajanja, osjećanja koja su prožimala mnoge srpske intelektualce, pogotovo u Beogradu." Vidjeti: Janjić i dr. 2010, 269.

Treba naglasiti da Miloševićeva 'borba protiv secesionizma je zapravo bila secesionistička borba, koja upravo zbog 'agresivnosti, ogorčenosti, razočarenja i kajanja', nije stvorila ništa konstruktivno, već je koristila populističku retoriku nacionalizma koja je na kraju rezultirala, poslije njegove represivne politike spram albanskog naroda na Kosovu, sveopštim egzodusom srpskog naroda sa Kosova!

politike organizovao čistku na Osmoj sjednici Centralnog komiteta SK Srbije, u kojoj je smijenio svog mentora i dotadašnjeg političkog saveznika Ivana Stambolića, kao i sve druge članove koji se nisu slagali sa retorikom popularističkog nacionalizma, i s kojim je dotada nastojao da kroz neku vrstu dijaloga nađe političko rješenje unutar nacionalnih odnosa između Srba i Albanaca. Ma koliko komunisti ponekad prihvatili teze nacionalizma, pa i s njima dijalogizirali, niko do pojave Slobodana Miloševića nije tako radikalno prihvatio nacionalističku retoriku kao samu logiku partije, a koja se, upravo, najkristalnije ispoljila u njegovom govoru na Gazimestanu kada se 1989. godine slavilo 600. godina od Kosovske bitke, u kojem je potcrtao da bi historijska nesloga srpskog naroda trebala biti prevaziđena kroz nacionalnu tradiciju junaštva i hrabrosti, kako bi bili spremni za nove 'bitke', koje, doduše, nisu oružane.³⁵

Boljševički kompromis sa nacionalizmom

Franjo Tuđman je napravio kompromis s hrvatskom migracijom krajem 80-ih godina prošloga vijeka, u ime nacionalnog pomirenja između partizana i ustaša, a sve do tada profašistička migracija u Jugoslaviji je bila ilegalna. Iako obojica dolaze iz komunističkih struktura i otjelovljuju neke elemente boljševičkog radikalizma, ipak, njihova boljševizacija ne nestaje stoga što su samo naslijedili logiku represivne moći, već što su upravo izdali principe za koje su se borili. Njihov kontinuitet s boljševizmom ne treba posmatrati samo kao zaostali recidiv koji se i dalje razbuktavao u doba tranzicije, već on je rezultat same 'izdaje' i nevjerstva. Upravo stoga što su iznevjerili istinski boljševizam, postajali su najradikalniji imitatori istog. I, također, pravili su što javne, što skrivene saveze sa ultranacionalističkim ideologijama, koje su raspirivale međunacionalnu mržnju.³⁶

³⁵ Čuvena je njegova izjava na mitingu: "Šest vekova kasnije (posle Bitke na Kosovu) danas, opet smo u bitkama i pred bitkama. One nisu oružane, mada i takve još nisu isključene." Vidjeti: Wachtel; Bennett 2010, 42.

³⁶ U tekstu "Nezavisnost i sudbina manjina" Gale Stokes ističe kako su vezu imali novi nacionalni lideri sa profašističkim pokretima iz vremena Drugog svjetskog rata: "Na prvom sastanku HDZ-a, Tuđman je zlokobno izjavio: 'Nezavisna Država Hrvatska nije bila samo fašistička, kvislinška tvorevina, već i izraz težnji hrvatskog naroda za svojom domovinom.' U mjesecima koji su uslijedili nakon te izjave pa do izbora 1990. koji su doveli Tuđmana na vlast, jedna od najupadljivijih pojava u javnom životu u Hrvatskoj bio je otrovan ton Tuđmanove kampanje. Susan Woodward smatra ovo važnim ne zato što je jedinstveno – Milošević je na vlast došao zahvaljujući sličnim izlivima protiv kosovskih Albanaca – već zato što je odigralo ulogu u određivanju koliko daleko je dozvoljeno otići u držanju zapaljivih govora punih predrasuda. Nedugo nakon što je izabran, Tuđman je prešao na

Kriza nastaje poslije Titove smrti kada nastaje politički vakum i kada bivši unitaristi, kao što je pisac Dobrica Ćosić, koji je već krajem šezdesetih godina lamentirao nad nacionalnom ugroženosti, te se vraćao tradiciji, počinju da zastupaju 90-ih godina partikularnu politiku zasnovanu na pomirenju između ljevice i desnice, poradi ratne i teritorijalne nacionalne ekspanzije i koji, kroz čuvenu krilaticu da Srbi dobijaju u ratu, a gube u miru, ustvari, pozvao srpski narod da svoje historijske nacionalne ciljeve realiziraju kroz rat. Za pisca Mirka Kovača ova ‘paradoksalna izjava’ dovodi do toga da je sopstveni nacionalni poraz, a ne pobjeda, za nacionaliste, konačno spasenje, te je time Ćosić “ocrnio vlastiti narod i kukavički mu poturio temu samosažaljenja i prokletstva” što ‘ohrabruje da se ponovno ide u rat, a istodobno traži opravdanje za sve izgubljene i uzaludne srpske ratove’³⁷. Kao što tvrdi Latinka Perović, Dobrica Ćosić je predstavljao neku vrstu opozicije unutar samog partijskog sistema, koju niko nije dirao i koja je imala u Srbiji veliku moć.³⁸ I na njegovom primjeru Žilnikova teza o vezi između partijske elite, koja se 70-ih okreće tradiciji sa pojavom nacionalizma 90-ih godina je, uistinu, i zasnovana, ali taj odnos je, po mom mišljenju, dosta kompleksniji.

Odumiranje države – rađanje nacionalizma

Ivan Čolović, upravo, u svojoj knjizi *Smrt na Kosovu polju* analizira na koji se način mitska retorika srpskog nacionalnog mita Bitke na Kosovu polju³⁹ uvlači u komunistički diskurs Slobodana Miloševića. S druge strane, politolog Dejan Jović

rehabilitaciju onih koji su služili fašističkom režimu Nezavisne Države Hrvatske, ulice i trgovi su preimenovani, dobivši nova imena po pristalicama tog režima...” Stokes 2010, 97-98.

Iako su oba nacionalna lidera: Milošević, Tuđman, preuzeli neke elemente boljševičke vlasti, oni su došli na vlast ne zato što su veličali boljševizam već stoga što su inkorporirali nacionalističko-ksenofobični popularizam, a koji je srodan sa profašističkim snagama iz Drugog svjetskog rata.

³⁷ U svome eseju Kovač se dobroano fokusirao na tu ambivalentnu izjavu, te on navodi da za čuvenog slovenačkog filozofa i pisca Tarasa Kermaurera u njoj se nazire ‘permanenti poziv u rat’, što je odraz političke nezrelosti, jer dovodi i do mogućeg mučnog i mukotrpnog nacionalnog samoukinuća, koje se naročito otjelovljuje kroz nacionalnu spremnost da u krvavim ratovima i nepotrebno odašiljanim vojnicima na stratišta pronalazi politička rješenja. Za Svetlanu Slapšak, kako on navodi, ta izjava znači da, prema logici agresivnog nacionalizam, rat posjeduje veću kulturološku vrijednost od mira, dočim Latinka Perović misli da će prije biti da Srbi gube u ratu ono što su nekako i jedva skrčili u miru. Ona kaže da je Srbija od 1876. svakih četrnaest godina vodila jedan rat. Kovač 2009, 215.

³⁸ Perović 2015.

³⁹ Čolović 2016.

u knjizi *Jugoslavija – država koja je odumrla*⁴⁰ tvrdi da je njegova politika, ustvari, pokušaj spašavanja jugoslovenskog jedinstva, koje je počelo odumirati, kroz sve veću samostalnost republika, koja se počela realizirati naročito poslije Ustava iz 1974. godine, te njegovu politiku on više posmatra kao neuspjeli projekat unitarističkog nastojanja spašavanja Jugoslavije, koji se oslanjao više na Titove principe južnoslovenskog jedinstva, nego na Kardeljeve, koji je u ime samoupravljanja insistirao na većem stepenu regionalne, pa i nacionalne samostalnosti, što hoće reći, republičke autonomije. Stoga, za njega, raspad nije počeo izborom Miloševića, ni “antibirokratskom revolucijom”, već je bio rezultat dugotrajnog procesa ‘slabljenja države’, koja se odvijala kroz Kardeljevu doktrinu o samoupravljanju i ‘odumiranju države’.

Kada je odumirala država, građani su nastojali da se povrati suverenitet jake države, pa bila ona zasnovana na internacionalnim jugoslovenskim principima ili, pak nacionalnim. Kako to primjećuje Olivera Milosavljević u svom članku *Fatalističko tumačenje razaranja Jugoslavije*, u kojem se kritički osvrće na Jovićeve teze, “zbog nedostataka državotvorne svijesti Jugosloveni su, po njemu, htjeli više države, pa je njihova želja za državnošću dovela na vlast one koji su im to obećali – Tuđmana i Miloševića.”⁴¹ Historičarka Milosavljević mu spočitava što se nije dovoljno fokusirao na Miloševićevu politiku, koja je, u ime unitarizma, podržavala logiku nacionalnog separatizma, kao i to da nacionalizam nije samo posljedica raspada države, njenog odumiranja, već je on ideološki program, koji je, u ime kvazi ‘demokratizacije’ počivao na principima stvaranja etničkih teritorija, što su rušili multinacionalnu južnoslovensku zajednicu, a čiji su ciljevi i programi postojali i prije dolaska komunista na vlast.

Uistinu, iz današnje perspektive, možda se može tvrditi da Milošević i nije bio najveći nacionalista u srpskoj politici, ali, također, njegov ‘staljinistički boljševizam’ i oportunistička želja za osvajanjem vlasti, ne može se razumjeti bez nacionalno-popularističke retorike koja, doduše, nije bila toliko prisutna u njegovim govorima, već u samom društvu i javnom mnijenju, sa kojima je, također, i njegova vlast, što vidljivim, što nevidljivim, putem dirigirala.⁴² Naime, vjerovatno sam Slobodan

⁴⁰ Jović 2003.

⁴¹ Milosavljević 2004, 31.

⁴² Za vrijeme Miloševićeve vladavine javni mediji dirigirali su nacionalnu mržnju, a koja se kanalisala kroz ‘slobodno obraćanje građana’ preko rubrike u dnevnim novinama ‘Politike’, a koja se zvala: “Odjeci i reagovanja”. Zapravo, stvarao se privid da vlast toliko ne učestvuje u kreiranju javnog mnijenja, već da narod spontano iskazuje svoje mišljenje. O ulozi vlasti koja je upravljala javnim mnijenjem, pod isprikom da, zapravo, sam narod neposredno govori, te da vlast samo sluša narodnu volju, organizovan je i okrugli sto na tu temu u Beogradu 2001. godine u organizaciji ‘Fonda za hu-

Milošević, po svome unutrašnjem uvjerenju, i nije bio nacionalista, više je koristio radikalne boljševičke mehanizme vlasti, ali je, itekako, obilato koristio nacionalističku retoriku kao sredstvo utemeljenja sopstvene vlasti i, također, da bi oduzeo argumente samoj opoziciji, koja je većinski podržavala nacionalistički koncept vladanja.

Jović, u polemici sa Oliverom Milosavljević, nastoji da naglasi kako rušenje Dubrovnika ili bombardiranje Vukovara, nije za mnoge građane Jugoslavije otjelovljavalo samo projekat stvaranja Velike Srbije, nego su u tom nasilnom činu prepoznali odbranu južnoslovenskog internacionalizma i socijalizma. Te on dodaje: “Nije li se armija koja je gađala Dubrovnik ponosila (i)svojim jugoslavenskim imenom? Nije li ona i nakon raspada SKJ osnovala novi SKJ – Pokret za Jugoslaviju – i to uz vrlo blisko sudjelovanje i samog Miloševića, da ne govorimo o njegovoj supruzi? Nisu li neki od zločinaca stajali mirno i uz ‘Hej Slaveni’, iskreno vjerujući da je zločin opravdan ne bi li se spasila ili ponovno uspostavila jugoslavenska država? Nisu li mnogi od njih ponikli u redovima jugoslavenskih tajnih službi (Arkan), vojske (Mladić, Špegelj) i policije? Nije li Milošević formirao Socijalističku partiju Srbije, a ne recimo neku Stranku srpskog jedinstva ili Pokret za obnovu srpske države?”⁴³ Naime, Jović nastoji da osvjetli kompleksnost Miloševićeve vlasti koja je, kada je nastojala da sačuva Jugoslaviju, radila, zapravo, na njezinom razbijanju, a koje se ne može reducirati na crno-bijelu podjelu u kojoj je on viđen samo kao nacionalistički manipulator koji se, protivno narodnoj volji, uspeo na ljestvici vlasti, te da je njegovo jugoslovenstvo i ljevičarenje samo plod mimikrije, lažnog predstavljanja. Za njega je upitna teza da je

manitarno pravo, u kojem su mnogi kritičari nacionalističkog režima Slobodana Miloševića analizirali autoritativne principe vlasti, a koji su se, paradoksalno, manifestirali kao ‘autentična građanska inicijativa’. Štampan je i zbornik radova pod nazivom, ‘ODJECI I REAGOVANJA’, koji su uredili Jelka Jovanović i Bojan Tonči. U tekstu Branislava Miloševića “‘ODJECI I REAGOVANJA’: Rulja proba demokratiju” iz zbornika se navodi: “‘Odjeci i reagovanja’ su jedna od najobimnijih i najmasovnijih propagandnih akcija, vođenih u doba modernih totalitarizama i autoritarizma. Ni sovjetski staljinizam, ni italijanski fašizam, pa ni nemački nacionalsocijalizam, ne mogu se pohvaliti tematskom propagandnom akcijom, koja je trajala gotovo tri godine i za to vreme sačuvala gotove sve spoljašnje oznake, maltene autentične, građanske inicijative, usmerene ka afirmaciji određenih političkih ciljeva.” Vidjeti: Milošević 2002, 34.

“‘Odjeci i reagovanja’ nisu samo oglašavali ‘ono što narod misli’ nego su nudili gotovu, standardizovanu verziju tih misli, idiom pravednog narodnog nezadovoljstva, koji je delovao mobilizatorski na široke slojeve malovaroške rulje. ‘Odjeci i reagovanja’ su u prostor javne komunikacije ubrizgavali stereotipe, koji su davali potrebnu oštrinu slici neprijatelja, ali i ukazivali na nepresušne istorijske argumente za spor i sukob sa njima.” Ibid., 36.

⁴³ Jović 2004, 44.

Milošević svjesno razbijao Jugoslaviju, te da mu je to bio primarni cilj od momenta kada je nastupio na političku scenu!

Tačno je da su mehanizmi koji su mu omogućili da preuzme vlast, i s kojima se on, ujedno, koristio da bi vladao, kompleksni, te da se ne mogu posmatrati jednodimenzionalno, kao izraz njegovih isključivo nacionalističkih principa ili, pak, samo komunističke doktrine. Fluidna struktura etnonacionalizma mu je upravo omogućila da niz kontradiktornih ideoloških pretenzija u sebi sintetizira. Izdavao se za socijalistu, ali je implementirao kapitalističke reforme, borio se protiv nacionalizma, za suživot u Jugoslaviji, ali je podržavao velikosrpski projekat, nastojao je da 'antibirokratsku revoluciju' provede kao modernu reformu protiv tradicionalnih modela vlasti, a, pritom, se obilato koristio tradicijom i nacionalističkom antimodernom retorikom, borio se za veću demokratizaciju i, ujedno, koristio se autoritativnom moći koja je na šarlatanski način imitirala Titovu harizmu... Također, možda njegova namjera nije bila razbijanje Jugoslavije, ali posljedice njegove politike su nedvosmisleno do toga dovodile, jer on, upravo, kada bi se nalazio u političkom bezizlazu, posezao bi za nacionalističko ratnom politikom, s kojom bi najlakše trenutačno spašavao svoju poziciju i pritom uništavao ideju zajedništva na kojoj je Jugoslavija počivala.

Uistinu, veoma je upitna teza Jovića da je neko prepoznao politiku internacionalizma i socijalizma kada se rušio Vukovar i granatirao Dubrovnik. Iz ličnog iskustva, upoznao sam mnoge pro-jugoslovenske patriote, koji su vjerovali u JNA, ali način na koji je ona vodila rat u Sloveniji i Hrvatskoj ih je razuvjerio da ona brani tekovine NOB-a i 'bratstva i jedinstva', jer se priklonila ne samo zaštititi jednog naroda – srpskog već je realizirala, na bestijalan način, ekspanzionističku politiku 'Velike Srbije'. Granatiranje Dubrovnika i snimci srušenog Vukovara, u kojem četničke profašističke snage pjevaju: 'Bit će mesa klat ćemo Hrvate'⁴⁴, u potpunosti su razbili iluziju da se JNA bori za internacionalne, socijalističke ciljeve. U tome času, JNA i Milošević su upravo u ime Jugoslavije očito rušili samu Jugoslaviju, kao i socijalistički sistem koji je ona razvijala i koji je nju razvijao. Uistinu, zvuči nevjerovatno da bi neko u sramotnom rušenju prepoznao politiku čuvanja 'bratstva i jedinstva' kakvu je vodio Tito! Vjerovatno se većina građana u Bosni i Hercegovini opredijelila za republičku samostalnost, stoga što je JNA, kao simbol južnoslovenskog jedinstva, izdala sopstvene principe prema kojima je trebala da štiti sve narode u Jugoslaviji, a ne samo jedan, naročito u Vukovaru i Dubrovniku!

⁴⁴ Vidjeti: <https://www.youtube.com/watch?v=5KKBG4e5e6vo&cbpctr=1604500454> (4. 10. 2020)

Negacija Titove vlasti!

Ostaje pitanje zbog čega je Milošević nastojao da postane srpski Tito? Zašto ga nije otvoreno rušio, zašto nije imao povjerenja u samog sebe, pa da ga javno premaši i proglasi njegovu simboličku smrt? I zašto nije pokrenuo proces detitoizacije, čemu je težio otac nacije Dobrica Ćosić, a čijim se stavovima, uobličanim unutar Srpske akademije nauka i umjetnosti, da je svaki nacionalizam opasan za Jugoslaviju, osim onog srpskog, on priklonio. Za Ćosića Srbija posjeduje neku vrstu legitimnog prava da zastupa sopstveni nacionalizam, jer on 'ne ugrožava druge narode, dok je svaki drugi nacionalizam itekako opasan za Jugoslaviju i Srbiju'.

Možemo i na tom primjeru tvrditi da Miloševićeva moć počiva na stvaranju konfuzije, dvosmislenosti, jer u isto vrijeme on je viđen kao nasljednik Titov i kao njegov rušitelj. Osim što možemo racionalno odgovoriti da je zbog čiste pragmatike podržavao Titovu harizmu, kako bi pridobio autoritativne komunističke snage – vojsku i policiju – zbog ostvarenja reformskih nakana, te da je iskoristio Titovu retoriku o borbi protiv birokratije kao jednu od osnova za organiziranje 'antibirokratske revolucije', sa kojim se smjenjivalo rukovodstvo u autonomnim pokrajinama: Vojvodini i Kosovu i u Republici Crnoj Gori, postoji nešto što osvjetljava njegovu snagu vladanja a to je: mimikrija, travestija. Njegova vlast ne počiva na snazi, moći kojom uspješno zrači, naprotiv, on je kopija moći, kopija autoriteta, te stoga je bio veoma popustljiv i prema kriminalu i prema korupciji. Zapravo, njegova vlast je počivala na kriminalizaciji sopstvenog društva. Stoga, on nije bio kao veliki otac koji u ime svoga neupitnog autoriteta vlada, kažnjava, već je on populist koji dopušta slobodno ispoljavanje iracionalnih prizemnih strasti, te je on stvorio sistem u kojem je skoro sve dozvoljeno: korupcija, nasilje, pljačka, šverc. Tito sigurno svojim građanima nije dopuštao takav oblik slobode!⁴⁵

Titova vještina vladanja

Tito je, naročito poslije raskida sa Staljinom, uspio da refomiše partiju, te da promijeni kurs razvoja južnoslovenskog komunizma, također, pozivajući se na izvornu Marxovu misao, da izgradi principe samoupravljanja pod parolom 'fabrike radnicima'. Ujedno je uspio da pomiri, naravno, na svoj sopstven način i u svoju korist, zapadnoevropsku težnju ka slobodi i demokraciji, s jednopartijskom dominacijom, a, ujedno, da stekne povjerenje zapadnoevropske politike. Također, potpisani ugovor

⁴⁵ Musabegović 2019a.

1953. godine o prijateljstvu i saradnji između Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Kraljevine Grčke i Republike Turske u kojem 'strane ugovornice', potvrđujući svoju vjeru u načela sadržana u Povelji Ujedinjenih nacija, odlučne su da brane 'slobodu i nezavisnost svojih naroda, kao i svoj teritorijalni integritet od bilo kakvog vanjskog nasilja', za mnoge je radikalne komuniste bio Titov akt veleizdaje, jer se on na taj način priključio NATO paktu. Samo nekoliko godina prije je svesrdno podržavao Markosove partizane u Grčkoj, koji su se borili, kao i on za vrijeme NOB-a, za skoro identične revolucionarne principe, a čiji ustanak je krvavo ugušen, i, zbog čega je nerijetko dolazio u konflikt sa Staljinom, kojem zbog blokovske podjele i nije bilo u interesu da podrži grčke partizane. Naime, Tito je uspio da se adaptira na nove političke odnose, te i da reformiše sopstvena politička uvjerenja, a da pritom, njegova harizma ne izgubi na značaju, naprotiv, borba za samostalnost južnoslovenskih naroda unutar NOB-a, kao antikolonijalna težnja ka slobodi vlastitog naroda, ispoljila se u borbi protiv Staljina. Tako, iako je Staljin za vrijeme Drugog svjetskog rata insistirao da borba južnoslovenskih naroda protiv njemačkog okupatora posjeduje karakter NOB-a, a ne proletherske revolucije – jer je zazirao da će mu zapadni saveznici zamjeriti kako, kroz antifašistički otpor, organizuje boljševičku revoluciju, a kojoj je Tito, a i njegovo uže partijskom rukovodstvo, težilo – u momentu raskida sa Staljinom, Tito je upravo legitimitet sopstvene vlasti više utemeljivao u principima narodnooslobodilačke borbe, nego proletherske internacionalne solidarnosti zasnovane na temeljnoj preobrazbi dotadašnjih društvenih odnosa, te ga je i Staljin optužio, kao i oni koji su slijedili Staljinov proletherski internacionalizam, što iz današnje perspektive izgleda paradoksalno, za jugoslovenski nacionalizam.⁴⁶

Titova politička sposobnost je u tome što se adaptirao novim uslovima, a da u očima svojih pristalica nije izgubio dosljednost i kontinuitet, dočim Milošević, ma koliko uspješno kontrolisao poluge moći, nije bio politički vizionar, koji bi uspio da reformira Jugoslaviju i Srbiju i da pritom sačuva ideju kontinuiteta socijalističke vlasti sa novonadošlom demokratizacijom, koja se uspostavljala poslije pada Berlinskog zida. Stoga je i njegova politika više reakcija na izazove rušenja socijalizma, pobjede nacionalizma, pojave demokratije, te je njegov politički oportunitizam, ustvari, adaptacija na date okolnosti, u kojem je koristio staljinistički način vladanja ne da bi stvorio red i stabilnost, već kontrolisani kaos, u kojem se miješaju ideologije komunizma, socijalizma, nacionalizma, liberalizma, pa i u neku ruku fašizma. Zapravo, on je zaigrao na kartu nacionalizma, ne toliko iz uvjerenja, već, stoga, što se lakše vlada sa popularističkom

⁴⁶ Ćuruvija 1990.

retorikom, a, također, sama moć kontrolisanog haosa, na kojem se zasniva politika etnonacionalizma, postaje sveprisutna, ali, također, subjekat koji organizira i vodi taj kaos, a koji otjelovljuje on, veoma lako može biti žrtva istog, što se, ustvari, i desilo.⁴⁷

Iako su ga zapadnoevropski političari proglasili faktorom za stabilnost poslije potpisanog Daytonskog sporazuma, on je nerijetko upadao u ekspanzionističke ratove i sukobe, kako bi svoje unutrašnje konflikte kontrolisao. Upravo stoga što je bio apsolutno nedorastao političkoj situaciji, olako je upadao i stvarao ratove, koji su odražavali više njegovu ličnu i, ujedno, kolektivnu nemoć, nego moć, sigurnost i odlučnost, s kojom se obilato kitio dok je vješto glumio ulogu historijskog spasitelja nacionalnog socijalizma u mrežama globalnog kapitalizma.⁴⁸

⁴⁷ Za mnoge političke analitičare i historičare Milošević je bio jedan i od najuspješnijih postjugoslovenskih političara, tako će o njemu Gale Stokers u već spomenutom tekstu napisati: "Svakako najkompleksnija ličnost među glavnim akterima raspada Jugoslavije bio je Slobodan Milošević. Suptilnijeg političkog senzibiliteta nego Karadžić, bolje pripremljen za pregovore i diskusije nego Tuđman, spreman da u tren oka okrene ćurak kad je očuvanje vlastitog političkog položaja iziskivalo izdavanje prijatelja ili saveznika, a lično vrlo šarmantan kad je to htio, Milošević na početku karijere nije važio za posebnog pobornika nacionalizma, kao što je to bio slučaj s Tuđmanom. Međutim, u proljeće 1987. shvatio je da bi mogao dobiti široku i oduševljenu podršku ukoliko počne da naglašava kako su Srbi žrtve, pogotovo na Kosovu. Od trenutka kad je nešto kasnije te godine došao na vlast, usavršio je energičnu nacionalističku agendu koja je poslužila za ono što su mnogi smatrali njegovim glavnim ciljem: da se na vlasti učvrsti i zadrži. Sposobnost da generiše masovne javne izlive podrške njegovoj politici konsolidovanja srpske kontrole nad Kosovom, Vojvodinom i Crnom Gorom putem brutalne taktike, navela ga je da povjeruje da možda može da kontroliše i cijelu Jugoslaviju. Kad mu to nije uspjelo, okrenuo se nastojanju da dovede pod svoju kontrolu sve Srbe iz bivše Jugoslavije, kao što su oni u Bosni i Hercegovini i Krajini. U tom procesu demonstrirao je daleko više političke dovrtljivosti od bilo koje druge političke ličnosti. Umio je da prinudi, da generiše negodovanje javnosti koje pogoduje njegovim planovima i da mrtav-hladan izgovara prijesne laži. U isto vrijeme, umio je da pregovara, da obećava uz istovremeno otimanje i drži protivnika u stalnoj neizvjesnosti." Stokes 2010, 98-99.

Ali, isto tako, njegova politika obilježena je i neuspjehom. Razbio je Jugoslaviju, umjestno da je objedini. Izgubio je Krajinu i Kosovo sa kojih je srpski narod protjeran, a većina nacionalista, koji su ga osamdesetih podržavali, su ga odbacili, jer nije ostvario nacionalističke ciljeve za koje se deklarativno zalagao. Svoju vlast nije trajno učvrstio, već je skončao u zatvoru 'Suda za ratne zločine počinjene na prostoru bivše Jugoslavije' u Den Haagu. Iako je vladao vješto i znao je da taktizira, njegova vlast nije imala nikakvog čvrstog utemeljenja, niti dugoročnu strategiju za razvoj društva, kao i za očuvanje vlastitog naroda, a samim tim i svoje vlasti, vjerovatno ni on sam nije imao neku jasnu političku ideju u koju je vjerovao! On je koristio staljinističku taktiku više po inerciji. Samim političkim i državnim aparatom, koji je naslijedio iz socijalizma, najlakše je vladao koristeći se starijim staljinističkim metodama.

⁴⁸ Musabegović 2019b.

Odumiranje države blagostanja

Ostaje otvoreno pitanje: zbog čega ‘treći put’, koji je karakterisao južnoslavenski socijalizam, u svome nastojanju da bude alternativa blokovskim podjelama, nije bila ideja vodilja, koja bi upravo tranzicijski proces u zemljama ‘Istočnoga bloka’, s kraja 80-ih godina prošlog vijeka, predvodila ka novom tipu socijalizma, kojem su te zemlje dugi niz godina i težile! Naime, Imre Nagy kada je vodio pobunu u Mađarskoj 1956. godine nastojao je da prema modelu Jugoslavije uspostavi socijalizam s ‘ljudskim licem’, također, Alexander Dubček i Ludvig Svoboda, koju su predvodili ‘Praško proljeće’, težili su određenoj političkoj autonomiji, kakvu je posjedovala Jugoslavija, a i pokret ‘Solidarnost’ u Poljskoj je, isto tako, bio izvorno radnički pokret, koji se borio kroz retoriku radničkih prava, za veći stepen političke emancipacije. Zapravo, kako to da je alternativu 60-ih i 70-ih godina, koja se zasnivala na socijalističkoj težnji ka novom društvu i koja se kritički odnosila spram državnog dogmatizma, kao i spram liberalnog kapitalizma, zamijenila neoliberalna politika koja se nametnula, kroz prešutni konsenzus, kao jedino moguće rješenje, kojem nema alternative?⁴⁹

Nije samo nestao s padom ‘Istočnog bloka’ državni kapitalizam otjelotvoren u ‘totalitarnom jednoulju’, već je i na udaru bila i sama evropska ‘država blagostanja’, za koju se radnički evropski pokret borio godinama. Naime, kako to da je Jugoslavija, koja je bila simbol povezivanja između blokovskih podjela, postala simbol unutrašnje podjele, razjedinjenosti devedesetih godina, koja se naročito manifestirala kroz krvavu politiku podjele Bosne i Hercegovine, kada su se sve druge države u Istočnom bloku, relativno mirno, odvajale – primjer: Češka i Slovačka? Možemo tvriti da se kroz ras-

⁴⁹ Tako Slavoj Žižek kaže “najveća ironija u vezi s raspadom komunizma je to što su velike pobune (u Istočnoj Nemačkoj 1953. godine, Mađarskoj 1956. godine i pobuna Solidarnost u Poljskoj) izvorno bile radničke pobune koje su tek kasnije prerasle u ‘antikomunističke’ pokreta. Pre nego što je podlegao ‘spoljnom’ neprijatelju, režim je dobio poruku o njegovoj lažnosti od onih koji su ‘državu seljaka i radnika’ shvatali kao sopstvenu društvenu bazu. Međutim, sama ova činjenica pokazuje da radnički revolt nije imao nikakvu suštinsku socijalističku posvećenost. U svim pomenutim slučajevima, kada bi pokret jednom eksplodirao, lako je potpadao pod uticaj standardne ‘buržoaske’ ideologije (političke slobode, privatna svojina, nacionalni suverenitet...)” Žižek 2011, 129.

Ipak, ne možemo sa sigurnošću tvrditi da ti pokreti nisu imali ‘suštinsku socijalističku posvećenost’, jer oni su mahom bili ugušeni, a tek devedesetih godina socijalistička kritika dogmatskog realsocijalizma je zamijenjena ‘buržoaskom ideologijom’. A pošto se Tito, kao socijalista, pobunio protiv dogmatizma državnog centralizma, on ipak nije podlegao standardima ‘buržoaske ideologije’, već je izgrađivao ‘treći put’ i bio je za mnoge one koji su pokrenuli radničke pobune u Istočnoj Evropi vodilja i uspješan primjer na koji način se može stvarati autonomna socijalistička politika!

pad Jugoslavije zataškavao traumatski tranzicijski projekat neo-liberalnog sistema, jer je zemlja, koja je uzor socijalizma sa 'ljudskim licem', doživjela kolaps. Konflikti devedesetih godina u bivšoj Jugoslaviji nisu bili ideološko konceptualne prirode da se razmatrala mogućnost na koji način urediti zemlju, državu, privredu, zajednicu. Novonastale etnonacionalne politike se nisu razlikovale po ideološkim uvjerenjima, naprotiv, one su mahom težile istim ciljevima: a) odbacivanju socijalističkih vrijednosti zasnovanim na zajedništvu između naroda; b) 'otkrivanju potisnutog nacionalnog sopstva'; c) implementaciji privatizacije, zapravo, uvođenje divljeg kapitalizma zasnovanog na prvobitnoj akumulaciji kapitala.⁵⁰ Nacionalni programi su dobivali svoje različite nacionalne projekcije, koji su se samo preko pitanja teritorijalne ekspanzije i mesijanske uloge 'većinskog naroda', međusobno sukobljavali. Ukratko: građani Jugoslavije nisu organizovali pobunu protiv samoga socijalističkog sistema, oni su taj sistem rušili kroz nacionalni konflikt, koji im nije dozvoljavao da sami sebi postave pitanja: da li je socijalizam potrebno uništiti u potpunosti? Jer niko nije izašao na ulice ili trgove krajem 80-ih godina u bivšoj Jugoslaviji da propagira: socijalno raslojavanje, uništenje javnog zdravstva, privatizaciju školstva, gašenje industrijske proizvodnje, a samim i tim nestanak proleterske klase, formiranje nacionalne elite u kojoj će vladati dvjesto bogatih porodica, prodaju društvene svojine u ime slobodnog protoka 'ljudi i kapitala' stranim investitorima... Sve su ove gore imenovane procese građani prihvatili, ne zbog toga što su ih htjeli već stoga što ih je etnički konflikt prisilio da misli da je jedini opstanak stvaranje etnički čiste države, a koja, osim što dijeli multietničku državu, kao što je Bosna i Hercegovina, kakva je ona priznata za vrijeme NOB-a na prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a u Mrkonjić gradu, sistematski razrađuje i državu blagostanja.

Kako to da je staljinizam pobijedio kada su nacionalni lideri – naročito Slobodan Milošević i Franjo Tuđman – krenuli da ruše komunizam u ime novog poretka u kojem se poklapa etnonacionalizam i neoliberalizam! Dakle, ono što bi vjerovatno Staljin uradio 1948. godine, uradili su sami etnonacionalni akteri, samovoljno, bez vanjske prisile: podijelili i zavadili! Etnonacionalni lideri su na jedan šizoidan način pomirili staljinistički način vladanja, nacionalni partikularizam i neoliberalni proces privatizacije društvenog dobra.⁵¹

⁵⁰ Često se navodi da je Slobodan Milošević ostao vjeran principima komunizma, ali autor ovih redova smatra da pored toga što je koristio neke staljinističke autoritativne metode u načinu vladanja i organiziranja politike, kao neuspješni Titov nasljednik dobrano je rušio principe na kojima je počivao južnoslovenski socijalizam.

⁵¹ Musabegović 2019b.

Ostaje tajna zbog čega su bivši komunisti odbacili sopstveno vjerovanje i prihvatili drugo vjerovanje? Možemo reći da je sistem bio nametnut odozgo, pa su ljudi nasilno u njega vjerovali! Također, neko potcrtava nasilnu manipulaciju koju je taj sistem podržavao i držao sopstvene građane u nekom vidu 'lažnog sna', a koji se, između ostalog, održavao uz pomoć kredita koji se nisu mogli otplatiti. Potom, i neki drugi razlozi se navode zbog čega su građani počeli odbacivati socijalistički sistem, kao što su: snažni sukob između savezne i republičke vlasti; smrt predsjednika Tita; neriješena pitanja oko zločina za vrijeme Drugog svjetskog rata, nedostatak svijesti o zajedničkom interesu, nestanak hladnog rata, pa samim time i kolaps komunističkih jednopartijskih zemalja... Svi ti argumenti imaju određenu vrijednost unutar samog mozaika, koji može da ponudi okvir za objašnjenje političkog i društvenog rasula, ali, ipak, sam taj sistem je posjedovao potencijal koji je mogao da prevaziđe čvrstu podjelu između principa istoka i zapada, kapitalizma i državnog socijalizma, potrošačkog konzumerizma i socijalne odgovornosti, slobode i jednakosti, individualizma i kolektivizma, privatnog života i učestvovanja u javnom životu. Ali propuštena mogućnost, alternativa, ako se ne realizira, ona ide ka vlastitoj destrukciji, ka vlastitoj negaciji, što u ovom slučaju znači ka etnonacionalizmu. Kao što iz neostvarene revolucije nastaje fašizam, tako, iz neostvarene mogućnosti jugoslovenskog socijalizma, koji je u sebi imao integrativnu snagu da se prema njezinom modelu formira i novo evropsko jedinstvo, nastaje autistično samozatvaranje u nacionalnu imaginaciju, koja, osim što je presudila da su građani podijeljeni nacionalno, ujedno je ucrtala unutrašnju podjelu, dezorijentaciju unutar sopstvenog nacionalnog tijela.

Treba istaći da je izvjesna doza nevjerovanja zahvatila mnoge građane 80-ih godina prošlog vijeka, kada skoro niko više nije težio izgradnji 'novog čovjeka', nove 'proleterske solidarnosti',⁵² zapravo, kada se pojavila kriza unutar sistema. Za mnoge analitičare pojava nacionalizma je povezana sa krizom i dezorijentacijom, koja nastaje uslijed tranzicije, prelaska iz socijalističkog društva u kapitalistički. Tako Mile Bjelajac i Ozren Žunec u svom tekstu "Rat u Hrvatskoj" ističu: "Neki ugledni i uticajni strani naučnici podupiru teoriju da se stvarni i dublji uzroci rata mogu naći u dezintegraciji autoriteta vlada i raspadu političkog i građanskog poretka. Susan Woodward, naprimjer, tvrdi da 'konflikt nije rezultat historijskog animoziteta i nije povratak na pretkomunističku prošlost; on je rezultat politike transformisanja socijalističkog društva u tržišnu ekonomiju i demokratiju.' Ovu situaciju pogoršali su

⁵² Musabegović 2008.

opadanje društvenog standarda i nepovoljna međunarodna situacija, u kojoj bivša Jugoslavija više nije imala veliki značaj.”⁵³

Postavlja se pitanje zbog čega jugoslovenski narodi nisu težili reformi, a ne tranziciji, i zbog čega su se oni odrekli da sami stvaraju svoj put u autentični društveni poredak, već su se prepustili ksenofobičnom nacionalizmu, koji ih je u krajnjoj instanci vodio u ekonomsko ropstvo? Da napomenemo, da se desila reforma, a ne tranzicija i neoliberalna transformacija, Jugoslavija bi ponovo stekla veliki međunarodni značaj, ne samo za zemlje Istočnoga bloka poslije pada Berlinskog zida već i za samu ideju Evropske unije!

Uistinu krajem 80-ih i početkom 90-ih prošlog vijeka propuštena je mogućnost da se snagom političke volje i odlučnosti, prevaziđe kriza i otvori mogućnost za novu političku zajednicu i novo političko udruživanje, koje bi prevazišlo egoistične nacionalne politike separatizma. I, stoga, mnogi su narodi pobjegli u politiku nacionalnog autizma, koja ne dovodi do rješenja, već do autistične depresije koja se manifestirala upravo kroz nacionalističku euforiju. Ali, paradoksalno, kada su bježali u pribježišta, kao što je ‘dugovjekovna sigurnost majke nacije’ nosili su prtljag vjerovanja koji su kroz socijalizam usisali. Bježeći od njega bili su njime dobrobrano uslovljeni!⁵⁴

Stoga, i mnogi ‘izvorni nacionalisti’ smatraju da nisu zločine činili oni koji ‘pošteno’ vole svoje ognjište, svoju zemlju i naciju, već komunistički konvertiti, kao što su naprimjer: Franjo Tuđman, Slobodan Milošević, Ratko Mladić, Ljubiša Beara, Jadranko Prlić... Ta teza, ma koliko sadržavala neku vrstu lažnog opravdanja za sopstvenu nacionalističku težnju da se živi ‘svoj na svome’, pa da u ‘plemenitoj nakani esencijalističke ukorijenjenosti u sopstvenu samobitnost’ nema ničega lošeg, kao i pokušaj amnestiranja ukorijenjenih nacionalnih mitskih fantazija u legitimiranju zločinačke politike koja treba da isključi iz svoga nacionalnog tijela drugi narod i sve ‘tuđinske kulturne uticaje’, posjeduje i dozu istine, jer se upravo nacionalizam uglavio, kroz kolektivni narodni konsenzus, u svijesti građana kao zamjena i izdaja od samog duha komunizma. Samim time, veza s komunizmom upravo kroz ‘izdaju’ je učvršćena u nutrini etničkoga bića. Jer svijest o izdaji je uslovila nacionalno zgušnjavanje u samozatvoreni tor. Tako da bivši komunistički predstavnici komunističke vlasti, koji su prihvatili politiku ekstremnog nacionalizma i u to ime vršili zločine, nastavili su da provode politiku ‘bratstva i jedinstva’, tako što su ga aplicirali kroz

⁵³ Bjelajac; Žunec 2010, 235.

⁵⁴ Musabegović 2019a.

radikalnu suprotnost: bratoubistvo. I tu se uspostavlja kontinuitet sa socijalističkim strukturama vlasti, one se na jedan perverznan način imitiraju, ne kroz kontinuitet, već kroz diskontinuitet, ne kroz njegovo čuvanje, već kroz rušenje.⁵⁵

Nacionalni diskurs dobroano počiva na ideji: 'izdaje'. Ako se nacionalni ideal zalaže za čistotu nacionalnog bića, onda, sve ono što dolazi spolja predstavlja opasnost, smetnju, uljeza. Ali pošto ta čistota ne postoji, jer je svaka nacionalna kultura obilježena kroz mnoštvo uticaja, a u Bosni i Hercegovini svaki narod nosi u sebi uticaje drugog naroda, onda će se uvijek krivac nalaziti u izdajniku, koji iznutra ruje 'našu nacionalnu samobitnost'. Zapravo, nacionalno jedinstvo i počiva na ideji izdaje svih vrijednosti za koji se zalaže, preciznije, na ideji ne-vjeronja koja se sakriva kroz veliku afirmaciju vjere, koja, ustvari, obnavlja etničko jedinstvo. Stoga, iz neostvarenog socijalističkog jedinstva nastaje krvavo nejedinstvo zasnovano na politici segregacije ili, pak, ne-vjeronja u same sebe, u sopstvenu naciju, koje se kroz inverziju projektuje kao nevjerovanje u 'drugu naciju'.

Zaključak

Isto tako, raspad socijalizma u bivšoj Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini, kroz krvavu politiku etnonacionalizma, nije samo prelazni oblik konflikta, koji će se stabilizirati, kada se konačno steknu uslovi za liberalnu demokratiju već je on glasnik novog svjetskog poretka, u kojem će nacionalistički populizam stvarati iluziju da je alternativa neoliberalnoj globalizaciji. Etnonacionalizam nije u bivšoj Jugoslaviji predstavljao suprotnost globalnom kapitalizmu, već je on bio osnovni preduslov za rušenje socijalizma kroz kapitalističku tranziciju. Također, današnji val neokonzervativne politike u Evropi, i u svijetu, zasnovan je na iluziji da postoji čvrsta autoritativna država što brine o svojim građanima, a koji su mahom marginalizirani unutar globalizacijskog procesa. Ta autoritativna vlast bi trebala da popuni prazninu koja je nastala uslijed rušenja države blagostanja, a koju je predstavljala Jugoslavija, kao i druge zapadnoevropske zemlje (Francuska, Njemačka, Švedska, Finska, Norveška...), prije rušenja Berlinskog zida! Ali, ta autoritativna vlast počiva na iluziji, jer ona ne popunjava tu prazninu i njen način vladanja nije utemeljen na brizi spram sopstvenih građana, već na inventiranju mita o neprijatelju, a koji se otjelotvoruje kao strah od: izbjeglica ili manjina, koji navodno nastoje da unište sveto nacionalno jedinstvo; globalnog kapitala; multinacionalnih kompanija; evropskog birokratizma...

⁵⁵ Musabegović 2019b.

Stoga je Giorgio Agamben u svojoj knjizi *Homo sacer* napisane za vrijeme rata u Bosni i Hercegovini 1995. godine, mogli bismo reći, vizionarski predvidio: “ono što se događa u bivšoj Jugoslaviji i, općenitije, u procesima rastvaranja tradicionalnih državnih struktura Istočne Evrope, ne smijemo gledati kao na ponovnu uspostavu prirodnog stanja borbe svih protiv svih, koje prethodi konstituciji novih državnih ugovora i novih nacional-državnih lokalizacija, nego prije kao na raskrivanje izvanrednog stanja kao permanentne strukture pravno političke de-lokacije i dis-lokacije. Nije posrijedi, dakle, regres političke organizacije prema prevladanim formama, nego upozoravajući događaji koji, poput okrvavljenih glasnika, navješćuju novi nomos zemlje, koji će (ako načelo na kojemu se zasniva ne bude stavljeno u pitanje) težiti proširenju na čitavu planetu.”⁵⁶ U skladu sa Agambenovim tezama možemo reći da se kriza nacionalne države, uobličena kroz nacionalistički populizam, a koji se rasplamsavao za vrijeme raspada bivše Jugoslavije i genocida u Bosni i Hercegovini, danas raspiruje kao evropski i planetarni problem. Upravo ‘načelo koje bi se trebalo staviti u pitanje’, o kojem govori Agamben, uglavljeno je u nacionalističkom populizmu, koji Evropa nije znala kako da prevaziđe za vrijeme rata u Bosni i Hercegovini, a koji se danas proširio i u pore njezine politike! A nacionalistički populizam, iako deklarativno insistira na historijskoj ukorijenjenosti, na vezi sa tlom, kao i na iskonskoj vjeri u narodno jedinstvo, počiva, kako zapaža Agamben, na ‘izvanrednom stanju’ kao permanentnoj strukturi pravno političke ‘de-lokacije i dis-lokacije’.

Teza da je socijalistička Titova vlast obilježena totalitarnom kontrolom u kojoj nije bila zastupljena demokratija niti pluralizam mišljenja, te da se nije poznavala granica između privatnog i javnog života, jer se sav politički život odvijao, navodno, pod policijsko-partijskim nadzorom, više je usmjerena kako bi se Titova antiimperijalna politika devalvirala, kako bi se alternativna politika koja čuva suverenitet jedne zemlje urušila. Ta teza se kosi sa elementarnom činjenicom da je narodnooslobodilački pokret, kroz koji se oblikovala Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, a i SFRJ, izraz nastojanja jugoslovenskih naroda da se bore za slobodu protiv okupatora. Zapravo, okupator za vrijeme NOB-a predstavljao je fašističku i nacionalsocijalističku totalitarnu ideologiju, koja se temelji na nacionalno-mesijanskoj mitologiji o rasnoj ili, pak, kulturnoj superiornosti jednog naroda nad drugim. Antifašistički pokret, koji se rasplamsao na teritoriji Bosne i Hercegovine, borio se za njezino političko jedinstvo, za razliku od nacionalističkih ideologija, koji su kvislinški i podanički služile okupatoru i politici nacionalsocijalizma i fašizma. Stoga, u temeljima

⁵⁶ Agamben 2006, 40.

same Socijalističke Federativne Jugoslavije ugrađena je želja za slobodom, a samim time i za demokratijom. Nakon Drugog svjetskog rata taj princip će biti donekle iznevjeren, jer će se izgrađivati u raznim historijskim fazama partijska monolitnost zasnovana na kultu velikog vođe: Tita. Ali, i pored te činjenice, demokratski princip vođenja i oblikovanja političkog života u Bosni i Hercegovini u socijalizmu nikada nije bio, a sam tim ni u Jugoslaviji, odbačen, jer je on dobio svoju formu i kroz ideju 'samoupravljanja', koja će se razviti u Jugoslaviji poslije raskida KPJ-a sa Staljinovim dogmatizmom 1948. godine. Isto tako, partijska monolitnost i kult vođe su spašavali zemlju iz raznih političkih i ekonomskih kriza. Stoga, u kontekstu demokratije i borbe za slobodu treba posmatrati priznavanje Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. Bosna i Hercegovina predstavljala je centar antifašističke borbe, a na simboličkom nivou, poveznicu, most između heterogenih naroda u Jugoslaviji. Jedna od njenih karakteristika, za razliku od drugih republika u jugoslovenskoj federaciji, jeste da ona nije zasnovana na nacionalnoj uniformnosti i monolitnosti. Ona je bila neka vrsta središta, koji ne dirigira odozgo, iz superiorne pozicije autoritativne vlasti, moć nad drugim narodima, već je ona, kao spontani izraz narodne volje, okupljala jugoslovensku zajednicu. Nacionalističke profašističke pretenzije o podjeli i okupaciji Bosne i Hercegovine za vrijeme Drugog svjetskog rata, kao i one što su je devedesetih godina, preko 'demokratskog prava' na nacionalnu autodeterminaciju i zaštitu 'vitalnog nacionalnog interesa', krvavo dijelili, u biti su antidemokratske, retrogradne, jer se zasnivaju na nacionalističkom izolacionizmu, segregaciji i ksenofobičnoj mržnji spram drugih naroda. I stoga je teza autora ovih redova da nisu narodi prihvatili etnonacionalizam jer su u njega zdušno vjerovali. Prihvatili su ga zbog praznine, vakuma koji se pojavio dok se iznutra i spolja rušio sistem!

Za kraj, da naglasimo, ako se nastave etnonacionalističke podjele Bosne i Hercegovine i ako se negiraju sve odluke ZAVNOBiH-a, koje su priznale postojanje Bosne i Hercegovine, koja je, kao multietnička republika, imala integrirajuću moć da poveže čitavu Jugoslaviju, nikada se neće ostvariti mir na Zapadnom Balkanu; jer permanentne ambicije susjednih država Hrvatske i Srbije da prošire svoj životni prostor na uštrb Bosne i Hercegovine, vodi njih same u permenenti sukob, ne samo sa drugim narodima već i sa samima sobom. Bosna i Hercegovina je most koji povezuje, a nikako teritorija koja kroz rasparčavanja nastaji da uspostavi međunacionalni konsenzus zasnovan na etnonacionalnim politikama, koji radikalno ruše socijalističko iskustvo Republike Bosne i Hercegovine uspostavljene odlukama ZAVNOBiH-a u Mrkonjić Gradu 25. novembra 1943. godine. Također, ako se ne sačuva mir na

Balkanu i ako prevagu dobiju etnonacionalne politike, onda sâm princip na kojem treba da funkcioniše Evropska zajednica dovodi se u pitanje – jer evropsko iskustvo u dvadesetom vijeku počiva na krvavim nacionalističkim ratovima i podjelama.

LITERATURA

1. Agamben, Giorgio 2006, *Homo sacer, Suverena moć i goli život*, Zagreb: Arkzin.
2. Bjelajac, Mile / Žunec, Ozren 2010, *Rat u Hrvatskoj, 1991–1995*. U: Ingraio, Charles / Emmert, Thomas A. (ur.) 2010, *Suočavanje s jugoslavenskim kontraverzama*, Sarajevo: Buybook.
3. Buden, Boris 2003, “Još o komunističkim krvolocima, ili, zašto smo se ono rastali?”, *Prelom* 5, Beograd.
4. Buden, Boris / Žilnik, Želimir 2013, *Uvod u prošlost*, Novi Sad: Centar za nove medije_kuda.org.
5. Czerwinski, Maciej 2018, *Drugi svjetski rat u hrvatskoj srpskoj prozi (1945-2015)*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
6. Čengić, Enes, 1989, *S Krležom iz dana u dan, U sjeni smrti*, Zagreb: Globus.
7. Čolović, Ivan 2000, *Bordel ratnika*, Beograd: XX-vek.
8. Čolović, Ivan 2016, *Smrt na Kosovu polju*, Beograd: XX-vek.
9. Davičo, Oskar 1969, *Pesma*, Sarajevo: Svjetlost; Beograd: Prosveta.
10. Dimitrijević, Branislav 2016, *Potrošeni socijalizam – Kultura konzumerizma i društvena imaginacija u Jugoslaviji*, Beograd: Fabrika knjiga, Pešćanik.
11. Dizdar, Mak 2003, *Kameni spavač*, Sarajevo: Svjetlost.
12. Dizdar, Mak 1972, *Modra rijeka*, Sarajevo: Svjetlost.
13. Goldstein, Ivo i Slavko 2018, *Tito*, Novi Sad: Akademska knjiga.
14. Goldstein, Slavko, 2012, *1941, Godina koja se vraća*, Beograd: Službeni glasnik; Sarajevo: Synopsis.
15. Horvat, Srećko 2016, *Radikalnost ljubavi*, Beograd: Laguna.
16. Horvat Pintarić, Vera 2009, *Tradicija i moderna*, Zagreb: ArtisHistoria.
17. Hurem, Rasim 2016, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo – Zagreb: University Press – Plejada – BNZG.

18. Janić, Dušan / Lalaj, Ana / Pula, Besnik 2010, "Kosovo pod Miloševićevim režimom". U: Ingraio, Charles / Emmert, Thomas A. (ur.) 2010, *Suočavanje s jugoslavenskim kontraverzama*, Sarajevo: Buybook.
19. Jović, Dejan, 2003, *Jugoslavija – država koja je odumrla* Zagreb – Beograd: Pro-metej – Samizdat B92.
20. Jović, Dejan 2004, "Zao duh Miloševićeva jugoslovenstva", *STATUS 2*, Magazin za (političku) kulturu i društvena pitanja, Široki Brijeg.
21. Knežević, Vida / Miletić, Marko 2018, *Gradove smo vam podigli*, Beograd: Centar CZKD – Centar za kulturnu dekontaminaciju.
22. Kovač, Mirko 2009, *Elita gora od rulje*, Zagreb: Fraktura.
23. Krleža, Miroslav 1999, *Svjedočanstva vremena: književno estetske varijacije*, Sarajevo: Oslobođenje.
24. Luburić, Radoica 1999, *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a 1953-1955*, Podgorica; Istorijski institute Crne Gore.
25. Malešević, Siniša 2004, *Ideologija, legitimnost i nova država: Jugoslavija, Srbija i Hrvatska*, Zagreb – Beograd: Naklada Jesenski i Turk – Edicija 'REČ'.
26. Milosavljević, Olivera 2004, "Fatalističko tumačenje razaranja Jugoslavije", *STATUS 2*, Magazin za (političku) kulturu i društvena pitanja, Široki Brijeg.
27. Milošević, Branislav 2002, "Odjeci i reagovanja: rulja proba demokratiju". U: Jovanović, Jelka / Tončić, Bojan (ur.), "Vreme kad je narod govorio", *Odjeci i reagovanja*, Politika 1988-1991, Beograd: Fond za humanitarno pravo.
28. Močnik, Rastko 2010, razgovor vodio Ozren Pupovac: "Nismo krivi ali smo odgovorni". U: *Art Dossier Socijalizam 17-18*, Zagreb: UP & UNDERGROUND.
29. Musabegović, Senadin 2009, *Rat – konstitucija totalitarnog tijela*, Sarajevo: Svjetlost.
30. Musabegović, Senadin 2019a, *Umiruće tijelo politike*, Sarajevo: Buybook.
31. Musabegović, Senadin 2019b, "The Schizoid Border in the Construction of Ethno-Nationalist Body", *Journal of Muslim Minority Affairs* 39/3, London: Routledge.
32. Perović, Latinka 2015, *Dominantna i neželjena elita – Beleske o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji*, Beograd: Dan Graf.
33. Perović, Latinka 2018, *Zatvaranje kruga*, Sarajevo: University Press.

34. Pirjevec, Jože 2013, *Tito i drugovi II deo*, Beograd: Laguna.
35. Radonjić, Radovan 1976, *Sukob sa Kominformom i društveni razvoj Jugoslavije (1948.-1959)*, Zagreb: Centar za aktuelni politički studij.
36. Simić, Pero 2012, *Tito – fenomen XX veka*, Beograd: Službeni glasnik.
37. Stokes, Gale 2010, “Nezavisnost i sudbina manjina 1991-1992.” U: Ingraio, Charles / Emmert, Thomas A. (ur.) 2010, *Suočavanje s jugoslavenskim kontraverzama*, Sarajevo: Buybook.
38. Wachtel, Andrew / Bennett Christopher 2010, “Raspad Jugoslavije”. U: Ingraio, Charles / Emmert, Thomas A. (ur.) 2010, *Suočavanje s jugoslavenskim kontraverzama*, Sarajevo: Buybook.
39. Žižek, Slavoj 2011, *U odbranu izgubljenih stvari*, Novi Sad: Akademska knjiga.

Senadin Musabegović

*Antifascist tradition as a Guard to Political Unity of
People in Bosnia and Herzegovina*

Summary

This text discusses the political history of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. Namely, it deals with political antagonisms and obstacles that appeared after the Second World War, when the ruined and disunited state was created through Tito's socialist politics based on anti-imperialism as well as social and national equality. The author of the text emphasizes symbolical significance of the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina in the processes of unification and construction of new Yugoslavia. Due to its multi-ethnic nature, Bosnia and Herzegovina represented a bridge, a connection between different people in new Yugoslavia and therefore its symbolic implication was in its resistance to the nationalistic hegemony as well as separatism. Therefore, it is not coincidental that the ethnonational elites, that were destroying Yugoslavia in 1990s, were above all ravaging and dividing Bosnia and Herzegovina just because of nationalistic expansionism and separatism. The author also argues with the views advocating that ethnonationalism is continuation of communist repressive ideology. He does however recognize a certain continuity with the authoritative governmental structure, but argues that this is more the case of discontinuity. In fact, when some violent, forceful methods from the previous system were replicated during the bloody dissolution of Yugoslavia, it seemed as if it was done to break down that socialist system, not to preserve it and protect it. The arrival of ethnonationalism is connected with influence of neoliberal system which is based on social stratification, destruction of community or the system that does not need to function on trust, but mistrust. Although ethnonationalism talks about trust, community and family, the paradox is that it exactly builds system which not only proclaims the other national community as hostile, but destroys, encloses and ghettoizes its own community